

Nizâm-ı Cedid

Kahraman ŞAKUL

düşüncesinde

batılılaşma ve

İslami modernleşme

A. Giriş

Son yirmi yıldır Nizam-ı Cedid dönemi layıha ve risaleleriyle

ilgili yapılan çalışmalar tarihimizdeki en önemli değişim çabalarından birine sahne olan bu dönemin yeniden yorumlanmasını mümkün kılmaktadır. Tarih yazınımıza hakim olan modernist yaklaşımlar bilindiği gibi III. Selim dönemini irticanın karanlık gücü ve teceddüdün aydınlık yüzü arasındaki mücadeleyle şekillenen ve sonunda geniş halk desteğine sahip gerici Kabakçı Mustafa İsyanı ile sona ermiş bir dönem olarak resmeder.¹ III. Selim'in başarısızlığının bir nedeni olarak gösterilen yumuşak huyluluğu ve mütereddidliği biraz da Ahmed Cevdet Paşa'nın Mahmud-Selim zıtlığı yaratma isteğinden kaynaklanmaktadır.²

Mevcut yaklaşımların sorgulanması ve Nizam-ı Cedid döneminin yeniden ele alınması hiç kuşkusuz Kemal Beydilli'nin çalışmaları ve bir kısmı kendisinin danışmanlığında hazırlanmış olan tez çalışmaları sayesinde olmaktadır. Beydilli'nin yaklaşımında Kabakçı Mustafa İs-

1 Modernist kabuller için bkz. İsmail Hami Danişmend, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, Ankara 1961, c. IV, s. 68-87; Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, New York: Routledge, 1998, s. 71-85.

2 III. Selim'in hal'inden sonra adamları aracılığıyla IV. Mustafa aleyhine fitne çıkarmaya çalıştığına en az bir kaynakta değinilmektedir, bkz. Tahsin Öz, "Selim III. Mustafa IV. ve Mahmut II. Zamanlarına Ait Birkaç Vesika", *Tarih Vesikaları*, c. 1, sy. 1, s. 29; Alemdar Mustafa Paşa'nın ölümüyle sonuçlanan olayları anlatan bir görgü tanığının Yeniçerilerle sokak çatışmalarına giren Sekban-ı Cedid askerlerine Nizam-ı Cedid askerleri demesi ve bu kanlı çatışmaların 'aslı mesbuk' olmadığı beyanı Nizam-ı Cedid'in tasfiyesinin ne kadar zor gerçekleştiğine bir delildir, bkz. Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2001, s. 112-115.

yanı'nın doğası önemli bir yer tutmaktadır. Ona göre bu isyan irticai olmaktan çok sadrazam kethüdası Köse Musa Paşa ve Şeyhülislam Topal Ataullah Efendi tarafından ustalıkla planlanmış bir siyasi komplo idi. İsyanda sanılanın aksine kan gövdeyi götürmemiş sadece, Shaw'un tabiriyle, Selim'in "mutfak kabinesini"³ oluşturan atabekân-ı saltanattan adam kayırmacılık ve sefahatleriyle tepki çeken on kişi katledilmişti.⁴ Beydilli yaklaşımını kanıtlandırmak için mühendishanelerin ve matbaanın isyandan sonra da faaliyetlerine devam ettiğini, ordudaki yeni teknik sınıflara dokunulmadığını, bilakis yeni padişah IV. Mustafa'nın teknik sınıflar ve mühendishanelerin nizamlarını ikmal ettiğini belirtmektedir.⁵

Çoğu tez olarak çalışılmış bu eserlerin yeni bir yorum için topluca ele alındığı ilk sentezci çaba olan makalesinde Beydilli,⁶ Osmanlı tarihinde yeni bir dönemlemeye giderek "Büyük Rus ve Avusturya Savaşları Devri" olarak tanımladığı 1768-1792 yıllarını, bütün bir siyasi kültürün devletin yeniden yapılandırılması düşüncesinin "tam bir teslimiyet ile kabul" edilmesiyle şekillenmiş gerçek bir dönüm noktası olarak tanımlar. Reform söylemini paylaşmayanların horlanıp dışlanır oldukları bu dönemde *mukabele-i bi'l-misl* ve devlete itaat kavramlarının önemine değinen Beydilli hem yenilikçilerin hem de muhaliflerin dini siyasi istismar konusu haline getirdiklerini, Tanzimat düşüncesinin arkasında Büyük Rus ve Avusturya Savaşları Devri ürünü olan eserlerin ve tecrübelerin yattığını belirtir.⁷

Nizam-ı Cedid programının herşeyden önce askeri bir yenileşme hareketi olduğu yönündeki görüşler Karal tarafından 1940'larda dizi olarak yayınlanan ve dönemle ilgili ana kaynak haline gelen layihalar der-

3 Stanford Shaw, *Between Old and New. The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807*, Cambridge: Massachusetts, Harvard University Press, 1971, s. 87.

4 Kemal Beydilli - İlhan Şahin, *Mahmud Raif Efendi ve Nizam-ı Cedid'e Dair Eseri*, TTK, Ankara 2001, s. 30. Hiçbir siyasi sorumluluk taşımadığı halde bütün siyasi ranta el koyan atabekân-ı saltanatın yol açtığı rant kavgası için ayrıca bkz. Shaw, *Between Old and New*, s. 87.

5 Beydilli, "İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizam-ı Cedid'e Dair Risalesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. XIII, 1983-87, s. 390-91, 405. IV. Mustafa'nın cahil ve yenilik düşmanı bir padişah olduğuna dair bkz. E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara 1983, c. V, s. 84.

6 Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a İslahat Düşünceleri", *İlmi Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, sy. 8, 1999, s. 25-64.

7 Beydilli, a.g.m., s. 26, 64.

lemesinden kaynaklanıyor gibidir.⁸ Oysa Öğreten'in yüksek lisans çalışması bize Cevdet Paşa'nın da kullandığı bu yazmanın layihaların tamamının değil, öncelikle askeri meselelerle ilgili kısımlarının derlenmesiyle ortaya çıkmış bir özet layiha olduğunu göstermektedir.⁹ Her ne kadar pratik uygulamalar öncelikle askeri ve mali alanda görülmüş ise de program düşünce olarak çok daha geniş kapsamlı idi. Nitekim Nizam-ı Cedid programına muhalif Yayla İmamı, programın aslen yetmiş iki değişik konuyu kapsadığını söylemektedir.¹⁰ Kaldı ki aşağıda da tartışılacağı üzere Nizam-ı Cedid programı sadece bu derlemede yer alan layihalardan ibaret değildi. Sefaretnameler ile dönem içinde değişik kesimlerden insanlarca farklı amaçlarla kaleme alınan risaleler de bu yenileşme programının tesirindedirler.

Bu çalışmanın Beydilli'nin anılan makalesi yanında bir diğer esin kaynağı Aksan'ın on sekizinci yüzyıl Osmanlı siyasi yazınında görülen

8 Enver Ziya Karal, "Nizam-ı Cedide dair Layihalar", *Tarih Vesikaları Dergisi*, I/6, 1942, s. 414-425; II/8, 1942, s. 104-111; II/11, 1943, s. 342-351; II/12, 1943, s. 424-432; Dönemle ilgili başvuru niteliğindeki eserlerde bu makale temel kaynaktır: örneğin Shaw, Karal'ın bazı okuma hatalarını tekrarlar (Sun'i yerine Safi ve Enveri yerine Nuri) bkz. *Between Old and New*, s. 98, 429-30 ve Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, s. 72.

9 Ahmet Öğreten, *Nizam-ı Cedid'e Da'ir Islahat Layihaları*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 1989. Karal'ın okuma hatalarını düzeltten tablo için bkz. *a.g.e.*, s. 108-122. Öğreten'in bu önemli çalışması halen yayınlanmayı beklemektedir. Mehmed Şerif Efendi ve Tatarcık Abdullah Efendi layihaları Osmanlıca olarak yayımlanmıştır; bkz. "Sultan Selim-i Salis Devrinde Nizam-ı Devlet Hakkında Mütalaat", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası [TOEM]*, 7/38, H.1332, s. 74-88 ve 7/41, H.1332, s. 321-346; 8/43, H.1333, s. 15-34. Ergin Çağman Mehmed Şerif Efendi layihasını yayınlamış ve incelemiştir ("III. Selim'e Sunulan Bir Islahat Raporu: Mehmed Şerif Efendi Layihası", *Divan İlmi Araştırmalar*, sy. 7, 1999/2, s. 217-233) ayrıca özet layihada değinilenlerden Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde bulunan on tanesinin aslının transkripsiyonunu yüksek lisans tezine eklemiştir (*III. Selim'e Takdim Edilen Layihalara Göre Osmanlı Devleti'nde İktisadi Değişme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi İktisat Tarihi Anabilim Dalı, 1995).

10 Fahri Ç. Derin, "Yayla İmamı Risalesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 3, 1973, s. 213. Reform yelpazesinin genişliğine bir örnek Lynne Marie Thornton Şaşmaz'ın payitahtın iaşesini merkezileştirme politikasını incelediği doktora tezidir bkz. *Provisioning Istanbul: Bread Production, Power, and Political Ideology in the Ottoman Empire, 1789-1807*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Indiana Üniversitesi Merkezi Avrasya Çalışmaları Bölümü, Eylül 2000.

söylemsel değişiklikleri incelediği makaleleridir.¹¹ Müteferrika'nın farkının siyasetname/nasihatname geleneğinin vazgeçilmez motifleri olan *daire-yi adalet* ve *gaza* kavramları yerine *din ü devlete hizmet* gibi yeni motifleri tercih etmesinde yattığını savunan Aksan'a göre *din ü devlete hizmetin* bireysel bir görev olduğu düşüncesi Batıda şekillenmeye başlayan modern siyasi kültürü anımsatmaktaydı ve bu düşünce Ahmed Resmi Efendi ile beraber iyice vurgulanır olmuştur.¹²

Biz bu çalışmada öncelikle araştırmacıların ilgisine sunulan mevcut creditçi eserleri yazılış zamanı, amaç ve hedef kitle kriterlerine göre bir tasnife tabi tutup bir nevi proto-vatandaşlık anlayışına tekabül eden *din ü devlete hizmet*, *ulu'l-emre itaat* ve *mukabele-i bi'l-misl* gibi geleneksel İslami kavramların gerek Batıdaki mutlakiyetçi devlet gerek Doğudan gelen yeni Nakşibendi akımların etkisinde Nizam-ı Cedid düşüncesine nasıl yansydıklarını inceleyeceğiz. Araştırmacılar *mukabele-i bi'l-misl* kavramının askeri teknoloji ve usüllerin Batı'dan tatbik edilmesini mümkün kılan rolü üzerinde dursalar da¹³ dönemimizde bu üç İslami kavramın kullanım sahasının genişlediğine tanık olmaktadır. Denilebilir ki, bu kavramlar incelediğimiz layiha yazarlarınca Batıda ortaya çıkan mutlakiyetçi devlet anlayışına uygun bir yeniden yapılanma projesi için seferber edilmektedirler. Bu yüzden Batılı olduğu kadar İslami kaynaklara da sahip olan bu yenileşme projesi söylem olarak Batılılaşma olduğu kadar İslami ortodoksinin –kitabi İslam manasında- bu amaca uygun bir şekilde yorumlanmasına da tekabül etmektedir. Nitekim, Aksan Karpat'ın II. Abdülhamit dönemine tarihlendirdiği İslamın siyasallaşması akımını II. Mahmud'un reformlarına bağlar-

11 Aksan, "Ottoman Political Writing, 1768-1808", *International Journal of Middle East Studies*, sy. 25, 1993; "Breaking the Spell of the Baron de Tott; Reframing the Question of Military Reform in the Ottoman Empire, 1760-1830", *The International History Review*, xxiv. 2, 2002, 253-277.

12 Aksan, "Ottoman Political Writing, 1768-1808", s. 63; Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Ümem*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

13 Osmanlı askeri reformları bağlamında bu kavrama ilk değinen çalışmalardan biri için bkz. Uriel Heyd, "The Ottoman 'Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", Heyd (haz.), *Studies in Islamic History and Civilization*, Scripta Hierosolymitana, c. IX, Kudüs, The Hebrew University, 1961, s. 74-75. Heyd'in bulguları Türk araştırmacılarca kabul görmüş, fakat ilerletilememiştir. Bunun bir örneği için bkz. Osman Özkul, *III. Selim Döneminde Osmanlı Uleması ve Yenileşme Konusundaki Tutumları (1789-1807)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 1996.

ken¹⁴ bu eğilimin yeni Nakşibendi akımlar aracılığıyla daha III. Selim döneminde Nizam-ı Cedid dönemi layıha ve risalelerine yansiyacak kadar güçlenmiş olduğunu aşağıda örnekleriyle ele alacağız.

B. Nizam-ı Cedid Layihalarının Tasnifi

Nizam-ı Cedid layihaları ayrıntılı bir tasnife muhtaçtır çünkü on beş küsur yıllık bir süreçte farklı hedef kitlelere değişik mesajlar veren yaklaşık otuz metin yazılmıştır. Beydilli'ye göre bu metinler 1787-1792 Osmanlı-Rus-Habsburg Savaşları'ndan hemen sonra sunulan ve Karal'ın bahsedilen çalışmasına konu olan layihalar, dönem içinde yazılan risaleler ve sefaretnameler olarak üç grupta incelenebilir.¹⁵ Daha geç tarihli bir çalışmada ise Beydilli sefaretname kategorisine değinmeden ikinci gruba giren eserleri yenileşme programını Avrupa'ya tanıtmaya yönelik yazılmış Fransızca eserler, halka yönelik basit Türkçe ile yazılmış eserler ve programı çeşitli açılardan eleştiren tamamlayıcı eserler olarak üç ayrı kategoriye bölerek savaş sonrası sunulan layihalarla beraber toplam dört kategori önermektedir.¹⁶

III. Selim dönemine ait yenileşme metinlerinin tasnifi meselesi bir yana bu eserlerin nasihatname/siyasetname geleneği içerisindeki yeri meselesi de ortada durmaktadır. Konuyla ilgili bir çalışmada Yılmaz, Osmanlılarda siyasetname geleneğini ağır basan pragmatik yön-

14 Aksan, "Breaking the Spell of Baron de Tott", s. 277; Kemal Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State*, Oxford: Oxford University Press, 2001.

15 Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a", s. 34, 37, 53.

16 Beydilli ilk tasnifte ikinci grupta tamamlayıcı eserler içinde düşündüğü Behiç Efendi'nin risalesini ikinci tasnifte bir layıha olarak tanıtmış ve dönemin en özgün eseri olarak vasıflandırmıştır. Beydilli'ye göre layıha ile risale arasındaki temel fark layıhanın devlet tarafından bürokrata ısmarlanmış olmasıdır; bkz. Beydilli - Şahin, *Mahmud Raif Efendi*, s. 1-2. 18. yüzyılda risale yerine layıha geleneğinin öne çıktığı yargısı için bkz. Mehmet İpşirli, "Ottoman State Organization", *History of the Ottoman State, Society and Civilisation* içinde, (haz.) E. İhsanoğlu, İrcica, İstanbul, 2001, c. I, s. 221. Bu döneme ait eserler bağlamında layıha ve risale ile ilgili bir tanım sorunu göze çarpar. Denilebilir ki bu dönemde layihalar ıslahat önerisi getirirken, risalelerin çoğu ıslahat önermekten çok ıslahat projesinin propagandasını yapmaktaydı. Bu yüzden ilk iki kategoriye giren eserlerle beraber Behiç Efendi'nin eseri layıha iken, Mahmud Raif Efendi, Seyyid Mustafa, Koca Sekbanbaşı, Kuşmanı ve Ömer Faik Efendi tarafından yazılan eserler risale olarak değerlendirilebilir. Son risalenin yeni reform önerileri getirdiği belirtilmelidir.

lerinden dolayı ıslahatname olarak tanımlamış ve Müteferrika'yı bu geleneğin son örneği olarak anmıştır. Dolayısıyla Nizam-ı Cedid dönemi eserleriyle ilgili bir şey söylememektedir.¹⁷ Çolak ise Müteferrika sonrası dönemi layihalar çağı olarak görmekte ve siyasetname geleneğine dahil etmektedir. Tıpkı Beydilli gibi layihaları devletin talebiyle bürokrat tarafından yazılan ve belli oranda Müteferrika etkisi görülen metinler olarak tarif etmektedir.¹⁸ Nizam-ı Cedid dönemi eserlerini tanımlama ve tasnifte karşılaşılan sorunların temelinde Osmanlı siyasi yazınının Müteferrika'dan itibaren gösterdiği değişim yatmaktadır. Berkes'in Müteferrika'yı Türkiye'de sekülerizmin babası ilan etmesi Aksan'ın işaret ettiği gibi abartılı bir tutumdur. Yine de Müteferrika ile başlayan 'etatist' düşünce Ahmed Resmi Efendi ile beraber iyice vurgulanır olmuştur.¹⁹ Aksan Nizam-ı Cedid dönemi eserlerini siyasetname/nasihatname geleneğinin bir parçası olarak görmekle beraber geleneksel motiflerin yerine yeni motifleri ön plana çıkarmaları ve Batı askeri usulleri gibi yeni konuları ele almaları açısından onların yeni bir dönemi temsil ettiklerini düşünmektedir.²⁰

Bu tartışmaların ışığında sefaretnameler de dahil olmak üzere dönemin metinlerinin siyasetname geleneği içerisindeki yeri açık değildir. Her ne kadar sefaretnameler ayrı bir gelenek oluştursalar da bu dönemde devlet tarafından yenileşme çabasının bir parçası olarak sefirlerle ısmarlanmışlardı ve konu olarak dönemin diğer eserlerinden farklı değillerdi. Dolayısıyla bu dönemin sefaretnameleri için uygun görülen bir diğer isim de 'büyük layihalar'dır.²¹

Mevcut eserleri dört bölüme ayırmak mümkündür; ıslahat layihaları, sefaretnameler, iç ve dış propaganda amaçlı yazılan risaleler (Mahmud Raif Efendi, Seyyid Mustafa, Koca Sekbanbaşı ve Kuşmani) ve son olarak Nizam-ı Cedid'i desteklemekle beraber eleştirmekten de çekinmeyen tamamlayıcı eserler (Behiç Efendi ve Ömer Faik Efendi). Bu tasnif belli bir kronoloji takip ederek yenileşme programının evrimini ortaya koyma potansiyeline de sahiptir. Bu amaçla nispeten daha

17 Coşkun Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi ile İlgili Yeni bir Kavramsallaştırma: Islahatnameler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALID)*, 1:2, 2003, 299-338.

18 Orhan Çolak, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnameler Bibliyografyası", *TALID*, 1:2, 2003, 339-378, s. 345-46.

19 Aksan, "Ottoman Political Writing", s. 63; "Breaking the Spell of Baron de Tott", s. 276; Berkes'in görüşleri için bkz. Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, s. 43.

20 Aksan, "Ottoman Political Writing", s. 64.

21 Beydilli, "Islahat Düşünceleri", s. 53.

iyi bilinen ilk iki kategoriye kısaca ele aldıktan sonra üçüncü ve dördüncü kategoriler üzerinde yoğunlaşacağız.

Son iki kategorinin kapsamı ve hedef kitlesi, sorunları teşhis edip yenilikçi ricale yenileşme modelleri öneren ilk iki kategoriden farklıdır. Üçüncü grupta yer alan eserler III. Selim devrinin ortalarından itibaren basılan Fransızca propaganda eserleri ve Türkçe yazılmış polemik eserlerdir. Bu eserler layihaların aksine somut reform önerisi getirmez iken ıslahat projesine içeride ve dışarıda destek ararlar. Bunlar tehlikeye girmiş yenileşme hareketini savunmaktan çok Ceditçi rical tarafından belli bir olgunluğa erişmiş olduğuna inanılan yenileşme programını İslami kavramlarla bezeyerek içeride bir toplumsal harekete dönüştürürken dışarıda da Napolyon Savaşları döneminde içine girilen meşruiyet krizini ‘yeni Osmanlı’nın Avrupai yüzünü göstermek yoluyla çözmek için yazılmışlardır.

Dördüncü ve son kategoride yer alan tamamlayıcı eserler (Behiç Efendi ve Ömer Faik Efendi) ise aynı dönemin ürünleri olup bir yandan yenileşme programını çeşitli yönlerden eleştirirken diğer yandan yeni önerilerle programın kapsamını genişletmeye çalışan eserlerdir. Denilebilir ki, ilk iki kategoride ağırlıklı olarak dile getirilen askeri ve mali reformlar uygulamada daha başarılı olmuş ama son iki kategoride izleri görülen programı harekete dönüştürme amacı başarıya ulaşamamıştır.

C. Teşhis ve Tedavi: Layihalar ve Sefaretnameler

İlk kategorideki layihalar herşeyden önce sorunun teşhisine ve alınması gereken acil önlemlere yönelik eserlerdir. İkinci kategoriye oluşturan sefaretnameler ise daha kapsamlı olarak rakip başkentlerin devlet kurumları ve sosyo-ekonomik kurumları üzerine yoğunlaşmışlardır. 1793’ten itibaren mühim Avrupa başkentlerinde daimi elçiliklerin kurulması, yenileşme programının en özgün reformlarından biri olarak görülebilir. Büyük layihaların yazarları bilim-teknik yanında Avrupa’nın sosyo-ekonomik, siyasi, ulaşım, iletişim, sağlık, eğitim ve kültürel özelliklerini de yakından teşhis eden ilk Müslüman Osmanlılardı.²² Büyük layihalar içinde Ebubekir Ratıb Efendi’nin sefaretnamesi

22 Sefaretnameler konusunda yapılan yeni çalışmalar için bkz., Mehmed A. Yalçinkaya, *The First Permanent Ottoman-Turkish Embassy in Europe: The Embassy of Yusuf Agah Efendi to London (1793-1797)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Birmingham, 1993. Aynı konuyla ilgili makalesi Yalçinkaya, “Mahmud Raif Efendi as the Chief Secretary of Yusuf Agah Efendi, The First Permanent Ottoman-Turkish Ambassador to /

en kapsamlı ve Ceditçi rical tarafından en yararlı bulunanıdır. Layihalarla ortak noktaları aynı hedef kitleye –devlet ricaline- sesleniyor olmalarıdır ama açıktan reform önerisinde bulunmaktan ziyade yenileşme için ilham kaynağı ve somut modeller sağlamaktadırlar. Selim’in 1793-1797 arası Londra’da mukim elçisi Yusuf Agah Efendi’nin raporlarına düştüğü derkenarlardan sadece askeri meselelere değil aynı zamanda Britanya’nın devlet idaresi, ekonomisi, ve siyaseti konularına da özel ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır.²³

Bu kategori içinde D’Ohsson’un ayrı bir önemi vardır, çünkü layihası genel bir reform önerisinden ziyade bir askeri teknik okul açılması ile ilgilidir ki Beydilli Mühendishane-i Berri-i Hümayun’un kurulmasında D’Ohsson’un layihasının önemli olduğunu düşünmektedir.²⁴ Hem D’Ohsson hem de Brentano’nun Hristiyan kimliklerine rağmen önerdikleri reformlara meşruiyet sağlamak için tıpkı diğer layiha ve sefaretname yazarları gibi Avrupa’dan Endülüs yadigarı ilim ve fenni geri alma argümanı ile *mukabele-i bi’l misl* kavramlarını kullanmaları bu yaklaşımların o dönemde etkili silahlar olduğunu göstermektedir.

Özetle, yenileşme projesi sadece askeri konularla sınırlandırılmamıştır. 1792-1800 arasında projeye ilk şeklini veren layihalar ve sefaretnameler tıpkı daha önceki dönemler gibi herşeyden önce devlet ricaline seslenmişlerdir. Bir sonraki dönem ise Napolyon Savaşları’ndan kay-

London (1793-1797)”, *Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi*, sy. V, Ankara, 1994, s. 422-434; Vahdettin Engin, “Mahmud Raif Efendi Tarafından Kaleme Alınmış İngiltere Seyahati Gözlemleri”, *Prof. Dr. İsmail Aka’ya Armağan* içinde, İzmir 1999, s. 135-162; İbrahim Küreli, *Abdurrahim Muhib Efendi’nin Fransa Sefaretnamesi (Küçük Sefaretname)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1992; es-Seyyid Ali Efendi için bkz. Küreli, “Esseyyit Ali Efendi’nin Paris Risalesi”, *İlmi Araştırmalar Dergisi*, s. 5, 1997, s. 172-197; Y. Karakaya, *Mustafa Rasih Efendi’nin 1793 Taribli Rusya Sefaretnamesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996; Sema Arkan, *Büyük Layiha*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996; Fatih Bayram, *Ebubekir Ratib Efendi As An Ottoman Envoy Of Knowledge Between The East and the West*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, 2000; Fatih Yeşil, *Ebubekir Efendi’nin Osmanlı Modernleşme Tarihindeki Yeri*, Hacettepe Üniversitesi SBE, 2002.

23 Yalçınkaya, “Mahmud Raif Efendi as the Chief Secretary of Yusuf Agah Efendi”, s. 419-22.

24 Beydilli, “Ignatius Mouradgea D’Ohsson (Muradcan Tosuncuyan) Ailesi Hakkında Kayıtlar, Nizam-ı Cedit’e Dair Layihası ve Osmanlı İmparatorluğundaki Siyasi Hayatı”, *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, sy. 34, 1984, s. 247-314, askeri okulların açılması üzerine etkisi için bkz. s. 268.

naklanan güvensizlik ortamında dış propaganda amaçlı yazılan eserler ve projeyi toplumsal harekete dönüştürmeyi hedefleyen eserlere tanıklık etmiştir. Aşağıda bu son iki evre üzerine eğileceğiz.

D. Meşruiyet Krizi ve Propaganda

1. Napoleon Çağında Osmanlının Avrupai Yüzü:

Mahmud Raif Efendi ve Seyyid Mustafa

a. Mahmud Raif Efendi,

Tableau des Nouveaux Reglements de L'Empire Ottoman

Mahmud Raif Efendi'nin aslı *Nümune-i Menazım-i Cedid-i Selim Hani* adıyla Türkçe yazılan eseri Fransızcaya çevirtilip Mühendishane Matbaası'nda 1798 veya 1799 tarihinde basılmış, Türkçe asıl ise tek kopya ve yazma olarak korunmuştur. Fransızca ve Türkçe versiyonları arasında varolan ifade farklılıkları farklı hedef kitlelere seslendiklerini gösterir gibidir.²⁵ Beydilli'ye göre bu kitap Avrupalılara Nizam-ı Cedid düzenlemelerini yirmiyedi gravürle desteklenmiş onbeş maddelik bir özet halinde tanıtmak amacıyla hazırlanmıştı.²⁶ Sadece Fransızca baskının önsözünde olmak üzere Mahmud Efendi, Avrupalıların yanlış malumatlar veren bazı kitaplar yüzünden Osmanlılarla ilgili yanlış kanılara sahip olduklarını ve bu cehaleti gidermenin tek yolunun Osmanlıların kendilerini anlatmaktan geçtiğini belirtir. Nitekim kitabın ikiyüz kopyası yabancı büyükelçilere hediye edilmek üzere Reisü'l-Küttab Atif Efendi'ye teslim edilmişti. Bu çaba kısa zamanda se-meresini vermiş ve Osmanlıların Berlin'deki elçisi Mehmed Esad Efendi'nin sağladığı Fransızca baskıdan yapılan Almanca tercümesi 1802 yılında basılmıştır.²⁷

Bu kitap basit bir bilgilendirici eser olmanın ötesinde hedef kitlesi olan Batılı rakiplerin gözünde Osmanlı yenileşme programıyla ilgili pembe tablolar çizmeyi amaçlamaktaydı. Reformlarla ilgili resmi Osmanlı görüşlerini yansıtmaya ve bize yenilikçi ricalin Batıda sahip olmak istediği imajı göstermesi açısından oldukça mühim bir eser olduğuna şüphe yoktur. Oluşturulmak istenen imaj aynı zamanda yenilikçi ricalin kafalarındaki ideal Osmanlıyı göstermekteydi. Öyle ki Mahmud Raif Efendi kitabına yazdıklarının yenileşme programının tama-

25 Beydilli ve Şahin, *Mahmud Raif Efendi*, s. 36.

26 Beydilli ve Şahin, *a.g.e.*, s. vii.

27 Beydilli ve Şahin, *a.g.e.*, s. 36-37; Engin, "Mahmud Raif Efendi", s. 136.

mı yanında denizde küçük bir damla gibi durduğunu belirterek son vermektedir. Bu nizamnameler sayesinde İslam'ın askerleri de 'Avrupa milletlerinin' övücü haline gelmiş modern kışlalarına kavuşmuşlardı. Burada *Nation Européen* ifadesinin Türkçe aslında *düvel* olarak geçtiğini belirtelim. *Mu'allem Asker-i Sultani* ise Fransızca baskıda *le Corps discipline à l'Européenne de Lévend Tchiftlik* haline dönüşmüştür.²⁸ Kitabın belki de en trajik bölümü Mahmud Raif Efendi'nin Yeniçerileri ve Karadeniz boğazındaki kaleleri ele aldığı kısımdır. Buna göre, Yeniçeriler Kanuni tarafından verilen nizamlarını aksattıkları için imparatorluğun şanına leke sürmüşler, neyse ki III. Selim eski kanunları kararlı bir şekilde uygulayarak ülkenin bu en seçkin askeri örgütüne nizam vermeyi başarmıştır. Ulufeleri artan Yeniçeriler yeni talimhanelerinde tüfek talimine başlamışlar ve şahit olanları hayran bırakacak derecede düzene girmişlerdir.²⁹ Mahmud Raif Efendi'ye göre Karadeniz boğazı kalelerinin muhafızları da başarılı bir şekilde Nizam-ı Cedit askerleriyle aynı askeri talim ve disipline tabi tutulmaktaydılar.³⁰ Oysa Yeniçeriler gerçekte eski usül talimin ihdasına bile karşı çıkarlarken, Mahmud Raif Efendi eserinin basılmasından seneler sonra Nizam-ı Cedit üniforması giydirmeye çalıştığı için bu kale muhafızlarının elinde hayatını kaybedecekti.

Yeni yapılan Azadlu Baruthanesi'yle haklı olarak övünen Mahmud Raif Efendi'ye göre o kadar çok barut üretilebilmekteydi ki Osmanlılar da tıpkı Avrupalı çağdaşları gibi diğer devletlere barut satmaya başlamışlardı.³¹ Reformların ekonomik getirilerine eserde gösterilen ilgi Tersane-i Amire'nin ele alındığı kısımda da sürmektedir. Burada yazar ana konudan saparak devletin son zamanlarda tüccar gemilerinin sayısındaki düşüşün önüne geçmek için devlet ricalini ve zengin şahısları Akdeniz ve Karadeniz ticaretine girmeye teşvik ettiği söyler.³²

28 Beydilli ve Şahin, *Mahmud Raif Efendi*, Fransızca baskı için bkz. s. 240, 243-44, bundan sonra (Fr.); Türkçe yazma için bkz. s. 82, bundan sonra (Tr.).

29 Beydilli ve Şahin, *a.g.e.*, s. 174 (Fr.); s. 66-67 (Tr.).

30 Beydilli ve Şahin, *a.g.e.*, s. 240 (Fr.); s. 81 (Tr.). Boğaz kalelerinin tahkimi için bkz. Uzunçarşılı, "Kaynarca Muahedesinden Sonraki Durum İcabı Karadeniz Boğazının Tahkimi", *Bellekten*, c. XIV, sy. 175, 1980, s. 511-533.

31 Beydilli ve Şahin, *a.g.e.*, *Mahmud Raif Efendi*, s. 193 (Fr.); s. 69 (Tr.).

32 Beydilli ve Şahin, *a.g.e.*, s. 227 (Fr.); s. 79 (Tr.). Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasından sonraki miri ticaret teşebbüsü için bkz. Beydilli, "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve 'Miri Ticaret' Teşebbüsü", *Bellekten*, c. LV, sy. 214, 1991, s. 687-755; İdris Bostan, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)", *Bellekten*, c. LIX, sy. 225, 1995, s. 353-394.

Kitabın en dikkat çekici özelliği eski ve yeni arasında metinsel ve resimsel zıtlık yaratma çabasıdır. Mahmud Raif Efendi her maddeye sözkonusu kurumun Süleyman Kanunnamesi'nin ihmal edilmesiyle yozlaştığını belirterek başlar ve Selim'in yeni düzenlemelerini överek bitirir. Konuyla ilgili olup eski ve yeni topların, top arabalarının ve gemilerin gösterildiği gravürler bu eski-yeni zıtlığını güçlendirir. Batı mutlakiyetçiliğinin simgesi haline gelmiş heybetli kargir binaların Osmanlı eşdeğeri olan Azadlu Baruthanesi, Levend Çiftliği, Tophane ve Mühendishane gravürlerinin yeni Osmanlı imajının yerleşmesine katkıda bulunacağı umulur.³³

Mahmud Raif Efendi Fransızca baskının önsözünde öğrenmeye duyduğu ilgiden ve Batı dilleri öğrenmek için Avrupa'yı ziyaret etme arzusunun bahsetmektedir. Bu kaygıların Seyyid Mustafa'nın risalesinde daha ön planda olduğunu görüyoruz.

b. Küçük Seyyid Mustafa, *Diatribes de L'Ingénieur Séid Moustapha sur L'État Actuel de L'Art Militaire, du Génie, et des Sciences à Constantinople*

Seyyid Mustafa'nın bu eseri Üsküdar Matbaası'nda 1803 senesinde basılmış ve Fransız Oryantalist L. Langles'in önsözüyle Paris'te 1807 ve 1810 tarihlerinde iki baskı daha yapmıştır. Tıpkı Mahmud Raif'in eseri gibi bu eser de büyükelçilikler kanalıyla Avrupa'ya ulaştırılmıştır.³⁴ Bu eserin Türkçe çevirisi Beydilli tarafından bulunmuş ve Fransızca aslı ile beraber etraflı bir şekilde incelenmiştir.³⁵ Seyyid Mustafa'nın Avrupa'da müspet bilimler alanındaki ilerlemeler karşısında duyduğu heyecan araştırmaların odak noktasını oluşturur. Ayrıca, Beydilli'nin de belirttiği üzere Mahmud Raif ile beraber vatan (*patrie*) kelimesini kullanan ilk Osmanlı Türk düşünürlerinden olması da vurgulanmıştır.³⁶

33 Nizâm-ı Cedid kışaları uzun cepheleri, dikdörtgen yapıları ve kuleleriyle sadece İstanbul'da değil Anadolu'da da Osmanlı modernleşmesini simgelemekte ve halkın ilgisini çekmekteydi, bkz. Hakan Kaynar, "Siyasal İktidar ve Şehir: 19. Yüzyıl Osmanlı Şehirlerindeki Mekansal Değişimler Üzerine", *Kebikeç*, sy. 10, 2000, s. 146; Anadolu ortalarıyla ilgili malumat için bkz. Sipahi Çataltepe, *19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizâm-ı Cedid Ordusu*, Göçebe Yayınları, İstanbul, s. 159-210.

34 Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane ve Mühendis-hane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, Eren, İstanbul, 1985, s. 154.

35 Beydilli, "İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa", s. 389, 425-27; Türkçe çeviri on iki sayfa, Fransızca asıl otuz iki sayfadır.

36 Beydilli, *a.g.e.*, s. 432 (Tr.), s. 479 (Fr.); Türkçe çeviride 'hemşehri' kelimesi tercih edilir; bkz. s. 442.

Beydilli bu eseri, yazılmasını müteakip derhal basıldığı için, reform programının resmi savunusu olarak görür.³⁷ Yakın tarihli tez çalışmasında Osmanlılarda bilimsel yaklaşımın doğuşu ve gelişimini inceleyen Burçak ise, Seyyid Mustafa'yı bu yaklaşımın ilk temsilcisi olarak sunmaktadır.³⁸ Bilimin kendisinden çok pratik getirilerine odaklanan bilimsel yaklaşım kabaca bilim fetişizmi olarak tanımlanabilir. Burçak'a göre bilim, çağdaşlığı ve güçlü devleti getiren yegane güç olarak görüldüğünden, Osmanlılar bu gücü ele geçirmek için gayet pragmatik bir 'bilim politikası' geliştirmişlerdi. Askeri teknik okullar açmak, yabancı uzmanlar getirmek ve teknik bilginin kolay transferi için Doğu dilleri yerine Batı dillerini teşvik etmek bu politikanın üç sacayağıydı. İşte Seyyid Mustafa bu bilim politikası sayesinde yaratılan, asker ve mühendislerden oluşan yeni Osmanlı entelektüelini temsil etmekteydi. Burçak'a göre Seyyid Mustafa herşeyden önce bir mühendis, risalesi ise bir mühendisin eski düzenin hicvedildiği mesleki hatıratı olarak düşünülmelidir.³⁹

Burçak'ın Seyyid Mustafa'yı ele alışı birçok problemi de beraberinde getirir. Risalenin başlığında bugünkü anlamı hiciv olan *diatribe* kelimesinin hiciv manasında düşünülmesi Beydilli'nin, Burçak'ın da başvurduğu makalesinde, ciddi bir şekilde tenkit edilmişti. Eski anlamıyla bu kelime bir meselenin alimane ve derinlemesine ele alındığı makale manasındadır.⁴⁰ Dolayısıyla Seyyid Mustafa'nın yeni tip bir entelektüel kimlikten (mühendislik) aldığı otorite ile eski düzeni hicvetme maksadı olduğu söylenemez. İkinci sorun bu risalenin çağdaş risaleler ile karşılaştırılmadan ele alınmasında yatmaktadır. Karşılaştırmalı yaklaşım Seyyid Mustafa'nın kendisini bilimsel kimliğinden dolayı devletin ve toplumun kurtarıcısı addeden bir mühendisten çok tıpkı diğer layıha ve risale yazarları ile benzer kaygılara sahip Ceditçi kimliğiyle hareket ettiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca bu düşünürlerin farklı kesimlerden geliyor olması yeni entelektüel tipinin sadece asker ve mühendislerden oluşan dar bir kitle olmadığı gibi bu tip bir yenileşme düşüncesine sahip olmak için de bilimsellik saplantısına ge-

37 Beydilli, "Islahat Düşünceleri", s. 35.

38 Berrak Burçak, *Science, A Remedy for Ills. Healing "The Sick Man of Europe": A Case for Ottoman Scientism*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi Yakın Doğu Çalışmaları Bölümü, Ocak 2005.

39 Burçak, *a.g.e.*, "Introduction" s. 1-9; "An Ottoman Engineer: Küçük Seyyid Mustafa and his Diatribe (1803)", s. 38-54.

40 <http://www.websters-online-dictionary.org>, 22.08.05; <http://www.thefreedictionary.com/diatribe>, 22.08.05; Beydilli'nin eleştirisi için bkz., "İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa", s. 390.

rek olmadığını göstermektedir. Bu dönemde Mahmud Raif ve Eubekir Ratıb gibi diplomat kimliğine sahip Ceditçiler Mustafa'nın on küsur sayfalık risalesinde öne sürülen fikirleri çok daha kapsamlı bir şekilde tartışmışlardır. Kaldı ki, bu dönemin en kapsamlı eserini yazan Behiç Efendi'nin bilindiği kadarıyla modern bir eğitim almamıştır. Dolayısıyla, bu eserde gördüğümüz otoriter üslup, Batılılaşma ve İslami ortodoksiyle desteklenen yenileşme projesinde, reformun tek meşru siyasi söylem haline gelmesi ve bütün muhaliflerin cahil ve fesatçı olarak nitelendirilmesini kaçınılmaz hale getirmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim, aşağıda inceleyeceğimiz Ömer Faik Efendi'nin, eleştirel görüşlerini, yenileşme taraftarlığına rağmen, ahmak ve eşek muamelesi görmemek için kendisine saklamak zorunda kaldığını biliyoruz.⁴¹

Seyyid Mustafa'nın aslında ülkedeki mevcut şartlardan bilimci modern entelektüel kimliğini vurgulayarak cahil halk kitesinden sıyrılmasını kolaylaştırdığı için memnun olduğu, kendisini bu kimliğiyle Osmanlı modernizasyonunun başrol oyuncusu olarak gördüğü, dünyayı değiştirme gücünün mühendislerde olduğu inancı, eserin dili habesiyle Fransızcanın Arapça yerine yeni *lingua franca* haline gelmekte olduğu gibi görüşler tenkide muhtaçtır.⁴² Bu yargılar son dönem Osmanlı dünyası için daha geçerli durmaktadırlar. Değinildiği gibi eser Batı nazarında yeni Osmanlı'nın propagandasını yapmak için Fransızca ele alınmıştır. Dolayısıyla bu eser Fransızca'nın *lingua franca* olarak yükselişe geçişini değil, Osmanlıların değişen Avrupa'daki meşruiyet arayışlarının göstergesi olabilir. Diğer yandan Burçak, Mustafa Seyyid ile ilgili bugüne kadar gözden kaçan mühim tespitlerde bulunmuştur.

Bilimin evrenselliğine inandığı, müspet bilimlerin teorik yanlarından çok pratik uygulamalarına ilgi duyduğu, reformcu-yobaz zıtlığı yerine alim-cahil zıtlığıyla düşüncelerine yön verdiği saptamaları onun düşünce yapısını ortaya koymasından önemlidir.⁴³

41 Gerekli referanslar Ömer Faik Efendi'yi değerlendirdiğimiz E.2 bölümündedir.

42 Burçak, *Healing "The Sick Man of Europe"*, s. 54, 45, 39; (sayfa numaralarını görüşlerin sırasına göre verir.)

43 Burçak, *a.g.e.*, s. 48, 43, 46 (sayfa numaraları görüşlerin sırasına göre verir.) Bu dönemde tabii bilimlerin İslam ülkelerinde gerilemekte olduğunun idraki Mühendishane kökenli Ceditçiler arasında yaygındı, bkz. Ebru Ademoğlu, "Yahya Naci Efendi ve Fırlatılan Cisimlerin Hareketleriyle İlgili Eseri "Risale-i Hikmet-i Tabiiyye" (1809)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, sy. IV/1, 2002, s. 25-56.

Kanımca, Seyyid Mustafa bilimin evrenselliğini ispatlamak için yürüttüğü mantıkla pragmatik bir mühendis olmanın çok ötesine geçmektedir. Sahip olduğu döngüsel tarih anlayışı bilimin dünyayı devrederek kendisini ihmal eden medeniyetlerden değerini bilen medeniyetlere göçetmekte olduğu yorumunu yapmasını mümkün kılar. Değindiği Eski Yunan ve İslam medeniyetleri özgün örnekler olmamakla beraber bu döngüsel tarih anlayışının temel dinamizmini *mukabele-i bi'l-misl* ilkesinde bulması dikkate şayandır.⁴⁴ Böylece Nizam-ı Cedid düşüncesiyle beraber bu ilkenin askeri usul ve teknoloji transferini meşru kılma amacının çok ötesindeki amaçlara hizmet etmeye başladığını görüyoruz. Ona göre dini ne olursa olsun her millet bu ilke sayesinde bir diğerinin şakirti olup ilim ve fen talim etmekte ve zamanla boynuz kulağı geçip usta mertebesine ulaşmaktaydı. Osmanlıların sorunu zamanla “*la classe idiots et superstitieux*” olarak tanımladığı kesimlerin etkisiyle askerlik sanatındaki değişimleri anlayamayarak *mukabele-i bi'l-misl* genel ilkesi yerine *bid'at* anlayışıyla hareket etmesinde yatıyordu. Bu ise Batıda olumsuz bir Osmanlı imajı çıkmasına neden olmuştu.⁴⁵ III. Selim dönemi bu eski ve evrensel ilkeye dönüşü temsil etmekteydi. Haliyle taklit değil evrenselliğe geri dönüşü simgeleyen Nizam-ı Cedid projesi Seyyid Mustafa'nın hedef kitlesi olan “*aux Européen nos amis*”⁴⁶ ile paylaşılmalıydı.

Seyyid Mustafa'nın eserinde Avrupa'daki entelektüel çevrelerle bilgi paylaşımına yönelik bireysel temas kurma isteği en az propoganda amacı kadar önemlidir. Mahmud Raif'in asıl hedef kitlesi genel Avrupa kamuoyu iken, Seyyid Mustafa'nın hedef kitlesi Batılı meslektaşları gibi durmaktadır. Yazdıkları eserlerden dolayı onlara teşekkür eden yazar, Selim'in reformları dahilinde gündeme gelen Anadolu'nun haritasını çıkarma projesinin sonuçlarını Batılı meslektaşlarıyla paylaşmayı vadeder. Böylece onlar Avrupa'da dolaşan hatalarla dolu Anadolu haritalarından kurtulacaklardır. Dahası okurlarını kendisiyle ortak arkadaşlar aracılığıyla kişisel iletişime geçmeye teşvik eder ve yeni Osmanlı ile ilgili daha fazla bilgi için onları Mahmud Raif Efendi'nin çalışmasına yönlendirir.⁴⁷

Seyyid Mustafa'da bir mühendis olarak yeni dünyaya dahil olma kaygısı ile Osmanlı İmparatorluğu'nu modern bir devlet olarak aynı dünyaya kabul ettirme kaygısı paraleldir. Bu yüzden eserinde sadece

44 Beydilli, “İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa”, s. 434-435 (Tr.).

45 Beydilli, a.g.m., s. 458, 462 (Fr.).

46 Beydilli, a.g.m., s. 473 (Fr.), 440 (Tr.).

47 Beydilli, a.g.m., s. 433 (Tr.).

bilimin gereği ve önemini tartışmaz. Osmanlıları tıpkı modern Batı devletleri gibi kendi sınırları içerisinde şiddet kullanımını kontrol edebilen modern bir devlet olarak tahayyül eden Seyyid Mustafa, Dağlı eşkiyasının talimli asker tarafından bastırıldığıнын altını çizer. Herşeye rağmen Osmanlının şiddet kullanımını tekeline alamamış olmasını açıklamakta zorlanan yazar, mevcut başarısızlık için yaratıcı açıklamalara başvurur. Ona göre İslam cihad prensibinden dolayı silah taşımayı yasaklamamaktaydı ve bu yüzden ulema bile silahlı gezmeyi adet edinmişti. Osmanlı İmparatorluğunu bu haliyle bir nevi “*L'état de guerre*” olarak tanımlayan Seyyid Mustafa, sonraki dönemlerde yaratılacak ‘asker millet’ efsanesinin kökenlerini de gösteriyor gibidir.⁴⁸ Merkezin taşra üzerinde henüz tam anlamıyla otorite kuramamış olmasının bir başka nedeni ise tabii milletlerin çoğunun yakın dönemlerde Osmanlı idaresine girmiş olmaları idi. Gelgelelim, gerekli gerek halk devletin yeniden yapılandırılmasında modern askeri usüllerin potansiyelini görmekte ve Nizam-ı Cedid’e destek gün be gün artmaktaydı.⁴⁹

Son olarak bu eserde de Mahmud Raif Efendi’nin eserine benzer çeviri farklılıklarının mevcudiyeti dikkat çekmektedir. Örneğin “*des sciences et des arts*” ifadesi Türkçe versiyonda “*fünun-ı harbiyye ve ma‘arif-i mütenevvi‘a*” şeklinde yer almaktadır. Bunun muhtemel nedeni potansiyel Müslüman okurları yeni tip bilim-teknik bilgiye askeri terminoloji kullanmak suretiyle ısındırmak olabilir.⁵⁰

2. Kitabî İslam ve Nizam-ı Cedid İlişkisi

a. *Koca Sekbanbaşı Risalesi* veya *Hülasatü'l-Kelam fi Reddi'l-Avam*

Bu risale her halde acı saptamaları, alaylı ifadeleri ve kaba Türkçesi ile benzerleri içinde en iyi bilinen örnektir. 1803/04 senesine tarihlendirilen bu eser 1910/11 yılında basılmış ve Latin alfabesiyle sadeleştirilmiş olarak 1935 ve 1970 senelerinde iki defa yeniden basılmıştır. Eserin İngilizce çevirisi Wilkinson’ın 1820 tarihli kitabının ekler kısmında verilmiş ve bu kitabın 1821’de Fransızcaya çevrilmesiyle beraber, risale Avrupa’da da tanınır hale gelmişti.⁵¹

48 Beydilli, a.g.m., s. 440-41 (Tr.), 474-75 (Fr.).

49 Beydilli, a.g.m., s. 437, 442 (Tr.), 466-67 (Fr.).

50 Beydilli, a.g.m., s. 479 (Fr.), 442 (Tr.).

51 Osmanlı Türkçesi için bkz., *TOEM*, 37/42, 1328 eki; bu ekin transkripsiyonu için bkz., Hüseyin Namık Orkun, *Türk Hukuk Tarihi-Araştırmalar ve Düşünceler-Belgeler*, Ankara 1935, s. 402-447; aynı ekin sadeleştirilmiş metni için bkz., A. Uçman, *Koca Sekbanbaşı Risalesi*, İstanbul, 1976; ✎

Yazarın gerçek kimliği günümüze kadar sır olarak kalmıştır. Kimliğini gizli tutmak isteyen yazarın aslında Selim'in mutfak kabinesinden Mustafa Reşid Efendi olduğuna dair daha Wilkinson zamanından beri bir genel kabul oluşmuştu. Yazarın kendisiyle ilgili verdiği bilgileri sorgulamadan kabul eden Birinci ise yakın zamanlarda bu kişinin müteaddid defalar sekbanbaşılıkta bulunmuş Tokatlı Mustafa Ağa olduğunu iddia etmiş ama Beydilli gerek metindeki otobiyografik bilgilerin gerekse Birinci'nin kronolojisinin tutarsızlıklarını göstererek bu iddianın doğru olamayacağını ispatlamıştır.⁵² Eserin mukayeseli neşrini hazırlamakta olan Beydilli, erken çalışmalarında Mustafa Reşid Efendi seçeneği üzerinde durmuş, yeni çalışmalarında ise vakanüvis Vasıf Efendi seçeneğini de gündeme getirmiştir.⁵³

Müellifin kimliği gibi konumuz açısından önemli olan hedef kitlenin kim olduğu da tartışmalıdır. Her ne kadar Nizam-ı Cedid programını daha iyi öğrenmek isteyen şehzade Mustafa için yazıldığına dair bilgiler var ise de yazar şehzadeden çok Yeniçeriler ve programın düşmanlarına hitap etmektedir.⁵⁴ Eğer şehzadeye sunulmuşsa yazar kuru üsluplu tanıtıcı bir eser yazmak yerine şehzadeyi de davaya kazandırmak için propagandacı ve polemige dayalı bir üslubu tercih ederek Yeniçeriliğin -ve bunun bir uzantısı olarak Bektaşiliğin- garimeşruluğunu göstermek istemiş olmalıdır. Fakat kendi kategorisindeki diğer eserlerle bir arada düşünüldüğünde yazar, Nizam-ı Cedid programının somut sonuçlar vermeye başladığı ve muhtemelen popüler tartışmalara yol açtığı bir dönemde programın halk düzeyinde propagandasını yapmak ister gibidir. Dolayısıyla, Nizam-ı Cedid programına taraftar kazandırmak için Mahmud Raif Efendi ve Seyyid Mustafa'da gördü-

William Wilkinson, *An Account of the Principalities of Wallachia and Moldavia*, London, 1820, "Appendix", s. 216-294; Fransızca çevirisi, *Tableau Historique Geographique et Politique de la Moldavie et de la Valachie*, Paris, 1821, "appendix", s. 265-355; Beydilli bu eserin mukayeseli neşrini hazırlamaktadır; bkz., Beydilli, "Seyyid Mustafa ve Risalesi", s. 388, dipnot 3.

- 52 Ali Birinci, "Koca Sekbanbaşı Risalesinin Müellifi Tokatlı Mustafa Ağa (1131-1219)", Bilgi v.dğr., *Profesör Doktor İsmail Aka Armağanı*, İzmir, 1999, 105-119; Beydilli, "Evreka, Evreka veya Errare Humanum Est", *İlmi Araştırmalar*, sy. 9, 2000, 45-66.
- 53 Beydilli, "Seyyid Mustafa ve Risalesi", s. 388, dipnot 3; Vasıf Efendi ihtimali için bkz., Beydilli, "İslahat Düşünceleri", s. 29; son çalışmalarında bu konuda bir şey söylememektedir, bkz., "Evreka Evreka" ve Beydilli ve Şahin, *Mahmud Raif Efendi*, s. 1, dipnot 3.
- 54 *TOEM* ekinin önsözüne bkz., s. 2-3; Uçman, *Koca Sekbanbaşı Risalesi*, özellikle önsöz, s. 9.

ğümüz ‘modern bilime ve evrensel medeniyete önem veren mutlakiyetçi Osmanlı’ teması yerine kitabî İslâmın temaları ve halktaki Rusya korkusunun sömürülmesi ön plana çıkar.

Yazar yenileşme programının karşıtlarını sık sık heterodoksluklarını ima ederek eleştirmektedir. Onları muhalefet etmeyi bir kenara bırakıp taharet öğrenmeye, küfürlerine bir son vermeye ve nikahlarını yenilemeye davet etmesi Nizâm-ı Cedid’e destek meselesini bir iman meselesi olarak gördüğünün delilidir. Bu muhaliflerin son zamanlarda kahvehaneler, berberler, meyhaneler ve genelevlerde buluşan ve devlet sohbetine cüret eden kayıkçı, balıkçı ve hamal taifesi şeklinde tarif edilmeleri onların Yeniçeri bağlantılı kimseler olduğuna bir işarettir. Dolayısıyla, yazar Yeniçerileri sadece asker kimlikleriyle değil dini itikatlarıyla da hedef tahtası haline getirmekte bir beis görmez.⁵⁵

Yazarın tecdid programını bir tecdid hareketine dönüştürmek için geliştirdiği bir başka taktik halkı Rus sopasıyla korkutmaktır. Meşhur Grek Projesiyle beraber halka hakim olan Rusların İstanbul’a tasallutu korkusu bu risalede kendisine yer bulmuştur. Buna göre Nizâm-ı Cedid ordusu İstanbul’u apansız bir Rus saldırısından korumak için kurulmuştu. Rusların elinden kurtulmuş esirlerin yazara anlattığına göre, Rus hizmetindeki eski bir zimmi Katerina’yı İstanbul’u şehirdeki zimmilerin desteğiyle denizden birkaç gün içinde alabileceğine inandırmıştı. Karşılığında da Katerina bu zimmiyi tıpkı Lehistan’da yaptığı gibi İstanbul’a kral atayacaktı.⁵⁶ İngiliz misyonunun bir parçası olarak 1800 Mısır seferine katılan Wittmann Rus korkusunun orduya sirayet etmesinden kaynaklanan asker arasındaki bozguncu havayı eleştirmektedir. Bozgunculuk öyle bir raddeye varmıştı ki askerler Ruslar karşısında alınan bir dizi yenilginin İstanbul önlerinde nihai bir bozguna dönüşeceğine ve Osmanlı sultanlarının Şam’a göç edeceklerine samimi bir şekilde inanıyorlardı.⁵⁷ Risale yazarının bu bozguncu

55 Wilkinson, *An Account of the Principalities*, s. 219-21, 263, 277, 285-86; Uçman, *Koca Sekbanbaşı Risalesi*, s. 31-32, 63, 75, 86-87.

56 Wilkinson, *a.g.e.*, s. 227-231; Uçman, *Koca Sekbanbaşı Risalesi*, s. 37-43.

57 William Wittmann, *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria, and Across the Desert into Egypt During the Years 1799, 1800, and 1801 in Company with the Turkish Army, and the British Military Mission*, Gregg International Publishers Limited, İngiltere, 1972 [1803], s. 233. Uzun süre Rusya tarihçilerinin varlığına pek rağbet etmedikleri Grek Projesi son zamanlarda akademik dünyada iade-i itibara nail olmuştur; bkz., Hugh Ragsdale, “Evaluating the Traditions of Russian Aggression: Catherine II and the Greek Project”, *SEER*, 66/1 (1988), 91-117; Bugün için tartışma konusu projenin varlığından çok içeriğidir; bkz., Simon Dixon, *Catherine the Great. Profiles in Power*, İngiltere, Longman, 2001, s. 156-177. Wilkinson bu

havadan yararlanarak Yeniçerileri talim ve disiplini reddettikleri için İstanbul'u savunmaktan aciz bir gürüh, Nizam-ı Cedid birliklerini ise Karadeniz Boğazı Kaleleri'ni savunmak üzere kurulmuş ve Napole-on'u bile yenmiş bir ordu olarak sunması Rus korkusundan yararlan-mak istemesinden kaynaklanmaktaydı.⁵⁸

Nizam-ı Cedid askerlerinin halk indinde kabul görmesini sağlamak için yazar kışlalarına ordu imamlarının atanmış olduğunu belirtir. Böy-lece dini itikatları hep tartışma konusu olmuş Yeniçeriler de eleştirilmiş olur. Selim'in 1805 senesinde Selimiye Kışlası'nda bir Nakşibendi-Müceddidi tekkesi açması Ceditçi ricalin mutlakiyetçi devletin kurul-masına hizmet etmesi umulan yeni tip orduda ne çeşit bir dini itikat görmek istediğinin en güzel delilidir.⁵⁹

Yazar *ulu'l-emre itaat ve din u devlete hizmet* temalarını İslami orto-doksi ve mutlakiyetçi devlet anlayışını yerleştirmeye yönelik kullanır-ken, *mukabele-i bi'l-misl* ilkesini Seyyid Mustafa gibi evrensel bir ilke olarak yorumlar. Bu yoruma göre Yeniçeri Ocağı Kanuni tarafından I. Viyana Kuşatması'ndaki başarısızlığa çare olarak kurulmuştu. Eski ocakların muhalefeti ve buna bağlı olarak yeni ocaktaki firari sayısının yüksekliği Kanuni'yi Bektaşilerden destek arayışına itmış ve böylece ye-ni ocak Bektaşilik sayesinde kendine has bir görev duygusu ve ocak gayreti geliştirmişti. Yeniçeriler Avrupa'da askeri reformları tetiklemiş, bu reformlar sayesinde Yeniçerileri geçen Avrupa orduları Müteferrika ile beraber Osmanlının askeri reform gündemine oturmuşlardı. Gelge-lelim, I. Mahmud önerilen reformları uygulayamadan vefat ettiği için bu görev Selim'e kalmıştı. Bütün tarihi tutarsızlıkları ve yanlışlarına rağmen bu yorum, yazarın üzerinde durduğumuz kavramlara yaklaşı-mını göstermesi açısından oldukça mühimdir. Ayrıca, Bektaşiliğin Ye-

projenin Katerina'nın ölümüyle rafa kaldırıldığını, 1812 tarihinde Bük-reş'te yürütülen müzakerelerin sonuç vermemesi olasılığına karşı yeniden gündeme getirildiğini daha 1820 yılında belirtmişti, bkz., Wilkinson, s. 227-231. Katerina'nın bir süre hizmetinde bulunan ve Bizans İmparator-luğu'nun diriltilmesi gerektiğini savunan Eaton da Osmanlı seyahatname-sinde böyle bir projenin 1780'lerde şekillendiğinden bahsetmektedir, bkz., William Eton, *A Survey of the Turkish Empire*, New York: Arno Press, 1973 [1798], s. 453-54; ayrıca bkz. Azmi Süslü, "Osmanlı İmpara-torluğunu Paylaşma Projeleri, 1807-1812", *Bellekten*, XLVII/3, 1983, s. 745-805.

58 Wilkinson, *An Account of the Principalities*, s. 232-239; Uçman, *Koca Sek-banbaşı Risalesi*, s. 43-45.

59 Butrus Abu-Manneh, *Studies On Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)*, İstanbul: the Isis Press, 2001, s. 9.

niçeriler üzerindeki etkisinin bir benzerini Nakşibendiliğin Nizam-ı Cedid üzerinde göstermesini umduğu aşıkardır.⁶⁰

Bu risale ile görülen Yeniçeri askerinin mesleki liyakatı kadar sosyal bir olgu olarak Yeniçerilik kimliğinin kendisini de tartışmaya açma düşüncesi, Kuşmani risalesinde daha belirgin bir hal almaktadır.

b. Derviş Kuşmani, *Zebire-i Kuşmani fi Ta'rif-i Nizam-ı İlhami*

Dihkani-zade Ubeydullah Kuşmani kendi ifadesiyle gezgin bir dervıştır. Nakşibendi tarikine mensubiyeti kuvvetle muhtemel olan Kuşmani seyahatlerine 1792/93 senesinde başlamış, İstanbul'u 1798 ve 1805/06 senelerinde iki kere ziyaret etmiştir.⁶¹ Risalesini Nizam-ı Cedid birliklerinin komutasını üstlenen Konya valisi Kadı Abdurrahman Paşa'nın ve dönemin şeyhülislamı Samanizade Hulusi Ömer Efendi tarafından 1800-1803 yıllarında Fatih Camii civarında kendi adıyla açılan Nakşibendi-Müceddidi tekkesinin şeyhi Seyyid İbrahim Efendi'nin teşvikleriyle kaleme almıştır.⁶² Hulusi Efendi'den bu tekke meselesinden ötürü sitayişle bahsetmesi ve Yeniçerilerin dini itikatlerini ağır bir dille sorgulaması Nakşibendiliğine delil olarak kabul edilebilir.⁶³

Kuşmani'nin beklentisinin aksine risalesi basılmamıştır. Bunun nedeni -eğer Rus savaşı ve Kabakçı İsyanı yüzünden fırsat bulunamaması değil ise- muhtemelen Selim'in Yeniçerileri bu kadar sert üslupla eleştiren bir risalenin basılmasını kendi 'rejimi' için sakıncalı bulmasıdır. Kuşmani ile beraber belki de ilk defa bir Osmanlı düşünürü eleştirinin ötesinde Yeniçerilerin varlık nedenini Hacı Bektaş Veli efsanesine saldırmak yoluyla tartışmaya açmaktadır. Bu teşebbüsünde Kuşmani, Mehmed Es'ad Efendi'nin öncülü gibidir; şu farkla ki, Es'ad Efendi eserini Yeniçeri Ocağı lağvedildikten sonra kaleme alırken Kuşmani nasihat ve azar karışımı bir üslupla doğruca Yeniçerilere hitab ediyordu.⁶⁴

60 Wilkinson, *An Account of the Principalities*, s. 245-48; Uçman, *Koca Sekbanbaşı Risalesi*, s. 45-51, 74. Tarihi tutarsızlıklara ilk dikkat çeken Aksan olmuştur, bkz., "Ottoman Political Writing", s. 61.

61 Ömer İşbilir, *Ubeydu'llah-ı Kuşmani, Zebire-i Kuşmani fi Ta'rif-i Nizam-ı İlhami*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 1989, s. 1.

62 Samanizade Tekkesi hakkında bilgi için bkz. Abu-Manneh, *Studies On Islam*, s. 9.

63 İşbilir, *Zebire-i Kuşmani*, s. 82.

64 Mehmet Arslan (nşr.), *Es'ad Efendi. Üss-i Zafer (Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair)*, Kitabevi, İstanbul 2005; İşbilir, *Zebire-i Kuşmani*, s. 28.

Kuşmani risalesinde üç önemli tema göze çarpar; modern askeri usullerin tatbiki meselesi, Yeniçerilerin Nizam-ı Cedid ile ilgili iddiaları ve onların sadece askeri bir güç olarak değil sosyal zümre olarak da meşruiyetlerinin sorgulanması. Yazar tıpkı Sekbanbaşı risalesinin müellifi gibi 1791 Maçin bozgununda ordunun kendisinin beşte biri büyüklüğündeki Rus kuvvetleri karşısında tutunamamasını hatırlatır.⁶⁵ Her iki müellifin bir diğer ortak yanı Ruslarla kişisel tecrübelerinin varlığıdır. Meçhul Sekbanbaşının yer yer gerçek tecrübelerini dile getirdiği varsayılırsa, Rusya'daki esaret hayatında Rus ordusunu ve süregiden yenileşme hareketlerini gözlemlemiş olmasıyla kullandığı sert üslup arasında bir ilişki kurulabilir. Aynı şekilde, Kuşmani'nin Nakşibendilerin bu dönemde faaliyetlerini yoğunlaştırdıkları Kafkasya'da seyahat edip serhatlerin gerçek durumunu müşahade etmiş olduğu anlaşılıyor. Konuyla ilgili bahsettiği seyahatnamesi bugüne kadar bulunamamışsa da, 1806 senesinde Abhazy'a'da seyahat ederken her türlü kişisel eşyasının işgal sırasında Rusların eline geçmesi ve bu vesileyle Rus ordusunu yakından tecrübe etme fırsatı bulması üslubunun sertliğine yol açmış olmalıdır.⁶⁶

Modern askeri usullerin tatbiki konusunda tıpkı diğer risale yazarları gibi tarih boyunca bilgi transferinin dinden bağımsız bir şekilde gerçekleşmiş olduğu fikrini kuvvetle savunan Kuşmani, herşeye gavur icadı denilse koca bir ömrü bir parça kumaş, bir kulübe, ve bir kazanla geçirmek gerekeceğini müstehzi bir tarzda belirtir.⁶⁷ Ona göre eğer Avrupa orduları yüz elli sene önceki gibi savaşıyor olsalardı kadınlar bile onları yener, Yeniçerilere gerek kalmazdı.⁶⁸

Kuşmani'nin üslubu, biraz da dönemin mevcut stereotiplerini göstermesi açısından ilgi çekicidir. Yeniçerileri vahşi, muta'assıb, ebleh/ahmak, münafık, avare, ve munkir olarak niteleyen Kuşmani⁶⁹ onların talim ve itaati reddettikleri halde hala askerlik iddiasında bulunmalarını "çinganelerin" "müsliman olurduk, eğer nemazları çok olmayaydı" demesine benzetir.⁷⁰ İlk kurulduklarında halk, yararlılıklarını ispatlayana kadar yeniçerilere de karşı gelmişti.⁷¹ Aynı şekilde Yeniçeriler önceden düşman belledikleri sürat topçularını savaşlardaki hiz-

65 İşbilir, *a.g.e.*, s. 40.

66 İşbilir, *a.g.e.*, s. 27-28.

67 İşbilir, *a.g.e.*, s. 36.

68 İşbilir, *a.g.e.*, s. 29, 58.

69 Sırasıyla bkz. İşbilir, *a.g.e.*, s. 22, 23, 29, 36, 49, 51, 61, 73.

70 İşbilir, *a.g.e.*, s. 37-39.

71 İşbilir, *a.g.e.*, s. 26.

metlerinden sonra takdir etmişlerdi.⁷² Kabul görme sırası şimdi Akka'da Napoleon'u yenen ve Balkanlar'da Dağlı eşkıyasını bastıran yeni ordudaydı.⁷³

Değınildiği gibi Nizam-ı Cedid ile ilgili Yeniçeri kaynaklı olumsuz propagandayı etkisiz kılmak Kuşmani'nin bir diğer amacıdır. Burada Kuşmani adeta o dönem Yeniçerileri rahatsız edecek kadar popülerlik kazanmış Sekbanbaşı risalesinden feyz almış gibidir. Meçhul yazar da bir yandan yeni ordunun bu başarılarını överken diğer yandan ülkede görülen Dağlı ve Vahhabi kaynaklı asayiş sorunlarına Nizam-ı Cedid'in neden olduğu suçlamasını Fransız İhtilali'ni örnek göstererek tüm dünyanın bir kriz içerisinde olduğu iddiasıyla reddediyordu.⁷⁴ Bir diğer sataşma Nizam-ı Cedid ordusunun Yeniçerilerin aksine kurucu bir pire sahip olmaması ve üniforma ve trampetleri yüzünden küffar askerine benzemeleriydi.⁷⁵ Kaldı ki yeni ordu maddesi için icad edilen olağanüstü vergilerin Selim'in saray hayatına gittiği iddiası reform karşıtları tarafından dilden dile yayılıyordu.⁷⁶ Bu son iddia hem Sekbanbaşı hem de Kuşmani risalelerinde, gerçeği yansıttığı için olacak, geçiştirilir. Sekbanbaşı'nın meçhul yazarı yenileşme programının mali boyutuyla ilgili eleştirileri basit bir çıkar kavgası olarak görürken, Kuşmani padişahın sefahat için olağanüstü vergilere ihtiyacı olmadığını belirtmekle yetinir.⁷⁷

Nizam-ı Cedid ordusunun pirsizliği maddesi Kuşmani'ye Yeniçeriliğin bir sosyal statü olarak varlık nedenini sorgulama imkanı tanımaktadır. Yeniçerilerin Hacı Bektaş Veli'ye olan irtikap iddiaları Yahudilerin ve Hristiyanların "bizler Musa ve İsa aleyhima es-selam hazretlerinin gülüyüz" iddiaları kadar batıldır.⁷⁸ Hacı Bektaş Yeniçerilerin piri olmadığı gibi Osman Gazi'ye hünkarlık ismini bağışlamış ve ona taç, kemer ve diğer Bektaşilik sembollerini ihsan etmişti. Dolayısıyla Bektaşilik mirası Ocağın değil Hanedanın uhdesindeydi. Zaten Yeni-

72 İşbilir, *a.g.e.*, s. 81.

73 İşbilir, *a.g.e.*, s. 54.

74 Wilkinson, *An Account of the Principalities*, s. 222-27; Uçman, *Koca Sekbanbaşı Risalesi*, s. 33-36.

75 İşbilir, *Zebire-i Kuşmani*, s. 30.

76 İşbilir, *a.g.e.*, s. 80.

77 Wilkinson, *An Account of the Principalities*, s. 248-49, 277-78, 287-94; Uçman, *Koca Sekbanbaşı Risalesi*, s. 51, 76, 89-96; İşbilir, *Zebire-i Kuşmani*, s. 80; İrad-ı Cedid Hazinesi ortalama 6,26 milyon kuruş geliriyle Hazine-i Amire'nin yarısı büyüklüğündeydi, bkz. Mustafa Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yay., İstanbul, s. 162.

78 İşbilir, *a.g.e.*, s. 38-39.

çeri Ocağı da Hacı Bektaş'ın ölümünden çok sonra Orhan Gazi'nin kardeşi Alaeddin Paşa tarafından kurulmuştu ve Bektaşî ismi ortanın Bektaş isimli ağalarından gelmekteydi. Ama 'ahmak' Yeniçeriler kendi yalanlarına inandıkları gibi Hacı Bektaş'ı neredeyse peygamber mertebesinde görmekteydiler.⁷⁹ Bunun nedeni Yeniçerilere akıl hocalığı yapan Bektaşî dervişlerinin İslam'ı bilmeyen sarhoş ve afyon müptelası kişiler olmasıydı.⁸⁰ Mollalarının kifayetsizliği yüzünden Yeniçeriler *ulu'l-emre itaat* ve cihad gibi en temel İslami yükümlülüklerin farkında dahi değillerdi. Cihad hususunda "padişah çalışsun da sa'irler he-man hayvan misal gezsün" anlayışına lanet okuyan Kuşmani, devleti bir gemiye benzeterek herkesi üzerine düşeni yapmaya davet eder.⁸¹

Kuşmani'nin muhtemel bir Nakşibendi olarak Yeniçerilerden pirleri Hacı Bektaş'ı çalma teşebbüsü basit bir polemğin ötesinde tarikatler arasındaki mürit kapma mücadelesinin bir yansımasıdır. Nitekim, Gawrych'in belirttiği üzere Mevleviliği diğer tarikatlardan daha ayrıcalıklı kılmaya yönelik birçok efsane bu dönemde İstanbul'da dolaşmaktaydı. Bu efsanelerin ortak noktası Allah'ın Osmanoğulları'na dünya imparatorluğu kurma ayrıcalığını Mevlana veya oğlu Sultan Veled aracılığıyla ihsan ettiği iddiasıydı.⁸²

Ahmed Sirhindi tarafından on yedinci yüzyıl başlarında Hindistan'da kurulan Nakşibendiye bu yüzyılın sonlarından 1820'lere kadar üç değişik dalga halinde Osmanlı diyarlarına gelmişti. Müritlerini daha çok eğitilmiş kentli kesimlerden devşiren bu tarikatın Nakşibendi-Müceddidi kolu III. Selim dönemiyle beraber kendisini saray ricalı etrafında hissettirmeye başlamıştı. Siyasi aktivizm ve dini tecdide verdiği önemle diğer kollardan ayrılan Müceddidi kolu, şeriata sıkı sıkıya uyarak kendisini yenileyen bir toplum idealine kavuşmak için siyasi elite yönelik misyonerlik faaliyetine ağırlık vermekteydi. Önceden saray katipliğinde bulunmuş Şeyh Bursalı Mehmed Emin Efendi bu konuda oldukça başarılı olmuştu. Konunun uzmanlarından Abu Manneh'in işaret ettiği gibi, Kabakçı İsyanı sırasında saraya sunulan kara listedeki isimlerin neredeyse tamamı isyandan sonra Bursa'ya sürülen bu şeyhin müritleriydi. Yukarıda değindiğimiz Selimiye Kışlası'nda kurulan tekke ve Samanizade tekkesinden başka İstanbul'da Sadrazam İzzet Mehmed Paşa (1795-98) ve atabekan-ı saltanatın en nefret edilen şahsiye-

79 İşbilir, *a.g.e.*, s. 45-46.

80 İşbilir, *a.g.e.*, s. 59, 78-79.

81 İşbilir, *a.g.e.*, s. 23-25, 42, 61-62; alıntı için bkz., s. 71.

82 George W. Gawrych, "Mevlevism and the Nizam-ı Cedid", *International Journal of Turkish Studies*, iv/1 (1987), s. 9.

ti İbrahim Nesim Efendi (Sıtma İbrahim) tarafından iki Nakşibendi-Müceddidi tekkesi daha açılmıştı.⁸³

Kabakçı İsyanı'ndan sonra göze batmamaya çalışan tarikat, hareketin üçüncü dalgası olan Nakşibendi-Halidi kolunun yükselmesi ve Yunan İsyanı'nda her toplumsal hareketin ihtiyaç duyduğu siyasi fırsatın bulunmasıyla beraber tekrar faaliyete geçmiş ve Vaka-i Hayriye ile sonuçlanan sürece öğretileri ile katkıda bulunmuştu. Dönemin mühim simalarından Keçecizade İzzet Molla ve eski şeyhülislamlardan Meki-zade Mustafa Asım Halidi mensubuydular. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarında İstanbul'da bulunan 248 tekkenin 54 tanesi Nakşibendi-Müjeddidi tekkesiydi.⁸⁴

Sekbanbaşı risalesi ve Kuşmani risalesi Nizam-ı Cedid programına halk desteğini artırmak için yazıldıkları halde ikisi de basılmamışlardı. Bunun muhtemel bir nedeni Abu Manneh'in da belirttiği gibi Nakşibendiliğin devlet ricali ve okumuş kesime, Bektaşiliğin ise halk kesimine hitap etmesiydi.⁸⁵ Bu risalelerin popülerlik kazandırmak istedikleri Nakşibendi toplum ideali ve mutlakiyetçi devlet ideali hem Müslüman hem de gayrimüslim halka yabancı gelmekteydi. Örneğin, Britanya'nın Hindistan'ı sömürgeleştirmesine bağlı olarak Nakşibendiliğin geliştirdiği anti-gayrimüslim söylem Nizam-ı Cedid'in gayrimüslimlere yönelik şer'î giyim kurallarını dayatma politikasına yansımış gibidir. Nakşibendiliğin taraftar kitlesi ancak Yeniçerilerin Yunan İsyanı'ndaki başarısızlıkları ve isyana rağmen Rumlarla süregiden sıkıfıki ilişkilerine

83 Abu-Manneh, *Studies On Islam*, s. 9-18, 40-44, 61.

84 Abu-Manneh, *a.g.e.*, s. 8, 45-47; Halidi kolu için bkz. Abdurrahman Memiş, *Halidi Bağdadî ve Anadolu'da Halidilik*, Kitabevi, İstanbul 2000; Müceddidiye kolu için bkz. Halil İbrahim Şimşek, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Tasavvufunda Müceddidiye Hareketi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2002. Her iki çalışma da Batılı araştırmacıların yoğunlaştığı tarikat-siyaset-toplum ilişkileri açısından çok tarikat öğreti ve ritüellerine ağırlık vermektedirler. Neo-sufizm çalışmaları adıyla anılan birinci yaklaşımı izleyen iki çalışma için bkz. Dina Le Gall, *The Ottoman Naqshbandiyya in the Pre-Mujaddidi Phase: A Study In Islamic Religious Culture and Its Transmission*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi Yakın Doğu Çalışmaları Bölümü, 1992 ve Yasemin Bozoğlu-Erdinç, *The Relationship Between the Mevlevi Order and the Ottoman State in the Late 18th and Early 19th Centuries*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü, 2002. Neo-sufizm çalışmalarının bir eleştirisi için bkz. Jane Hathaway, "Rewriting Eighteenth-Century Ottoman History", *Mediterranean Historical Review*, sy. 19/1, 2004, s. 29-53.

85 Abu-Manneh, *Studies on Islam*, s. 9-10.

bir tepki olarak artmıştı.⁸⁶ Bu dönemin Osmanlı uleması üzerine değerli çalışmaları bulunan Heyd de Yeniçeriler ve Bektaşilere karşı devletin organik parçası olan ulemanın Ocağın ilgası arifesinde Nakşibendi ve Mevlevilerle işbirliğine gittiğini gözlemlemektedir.⁸⁷

Her ne kadar padişahların tarikat mensubiyetlerinin politik değil kişisel bir tercih olduğuna dair genel bir kanı varsa bile Selim'in Mevleviliği ile Mevlevilerin Nizam-ı Cedid'e verdikleri destek arasında bir ilişki olsa gerektir. Konuyu inceleyen Gawrych *Hüsn ü 'Aşk* isimli eseriyle meşhur Mehmed Esad Galib Dede'nin (1757-1799) kalemıyla yenileşme programına destek verdiğini tespit etmiştir. Şeyh Galib'e göre ilahi plan sadece Müslümanları kapsamadığı için bilgi kaynakları sınırsızdı. Bu yüzden kişi ihtiyaç duyduğu bilgiyi Musa'dan alabileceği gibi gerektiğinde firavundan da almasını bilmeliydi. Aksi ilahi planı reddetmek olacağı için küfre eşit bir tutum olurdu.⁸⁸ Kuşmani Selim'i o devrin *kutb-i medarı* ve *sahibü'l-vakt*⁸⁹ olarak tavsif ederken Şeyh Galib daha da ileri giderek III. Selim'i *müceddid* ilan etmektedir.⁹⁰

Meçhul yazarın ve Kuşmani'nin Yeniçerilere karşı başlattıkları çok yönlü karalama kampanyası ilk defa Ceditçi devlet ricalinde ortaya çıkan ve siyasi konjonktüre bağlı olarak halk tabanına yayılan yeni tip bir İslami ortodoksinin, Batılı rakipler ve Rusya karşısında doğan bozguncu hava ile örtüştüğü bir dönemin ürünü olarak görülebilir.

E. Yenileşme Programının Bilançosu ve Revizyon Çabaları

Dördüncü ve son kategoriye programın adeta bir bilançosunu çıkaran ve revize etmek isteyen iki layıha oluşturmaktadır. Bunlardan birincisi Beydilli'nin saptadığı⁹¹ gibi Nizam-ı Cedid dönemi boyunca yazılmış en kapsamlı ve özgün layıha olan es-Seyyid Mehmed Emin Behiç Efendi'nin *Sevanihü'l-Levayih* (Layıhaların İlhamı) isimli layıhasıdır.⁹² İkincisi layıha ise Ömer Faik Efendi'ye ait *Nizamü'l-Atik* isim-

86 Abu-Manneh, *a.g.e.*, s. 25, 62-4.

87 Uriel Heyd, "The Ottoman 'Ulema and Westernization", s. 64-68.

88 Gawrych, "Mevlevism and the Nizam-ı Cedid", s. 103, 111.

89 İşbilir, *Zebire-i Kuşmani*, s. 42.

90 Gawrych, *a.g.m.*, s. 107; ayrıca bkz. Bozoğlu-Erdinç *The Relationship Between the Mevlevi Order and the Ottoman State*, s. 100.

91 Kemal Beydilli, "İslahat Düşünceleri", s. 42.

92 Ali Osman Çınar, *Es-Seyyid Mehmed Emin Behic'in Sevanihü'l-Levayih'i ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Tarih Enstitüsü, 1992.

li layıhadır.⁹³ Her iki layıhanın önerilerinin -uygulandıkları takdirde- köklü toplumsal dönüşümü getirmeleri kaçınılmazdı.

1. Es-seyyid Mehmed Emin Behiç Efendi, *Sevanihü'l-Levayih*

Kabakçı Mustafa İsyani'ndan sonra karşı isyanı planlayan *Ruscuk Yararı* grubunun mühim karakterlerinden Behiç Efendi layıhasında endüstrileşme ve milli ekonominin gerekliliğine dikkat çekmiş, eğitim, merkez-taşra bürokrasisi, hukuk dilinde sadeleşme ve belediyeçilik konularını da unutmamıştı. Eseri yüksek lisans tezi düzeyinde çalışan Çınar'ın kendisiyle ilgili ulaştığı belgelerde 'hoppa' ve 'mizacı pek acayib' bir zat olarak anılan Behiç Efendi'nin dönemin genel anlayışını yansıttığı söylenemez. Gelgelelim, layıhasını yazdıktan bir yıl sonra, 1804-1805'te, Beykoz'da kurulan kağıt fabrikasının başına getirilmesi ve Azadlu'da kurulması planlanan çuha fabrikasının ihalesi için düşünülmesi Ceditçi rical tarafından layıhasının önemsendiğine işarettir.⁹⁴

Hem Çınar hem Beydilli layıhayla ilgili değerlendirmelerinde Behiç Efendi'nin sefaretnameler ve Batı dillerinden tercüme eserler kadar bir bürokrat ve 'endüstriyalist' olarak kendi tecrübelerinden de yararlanmış olduğunu ve önerilerinin birçoğunun II. Mahmud tarafından hayata geçirildiğini belirtmektedirler. Ne yazık ki, elimizdeki eksik kopya asıl layıhanın askeri meselelerle ilgili bölümünü içermediği için Behiç Efendi'nin ordu maddesindeki önerilerini bilemiyoruz.⁹⁵ Layıhada önerilen ıslahat maddelerinin genel değerlendirmesi anılan her iki araştırmacı tarafından ayrıntılı bir şekilde yapıldığından, biz Behiç Efendi'yi İslami ortodoksi ve Batılılaşma ilişkisi açısından ele alacağız. Bu açıdan iki mesele öne çıkmaktadır: bilgi dolaşımının devlet tekeline alınması ve gayrimüslim sorunu.

Behiç Efendi'nin neredeyse bütün önerilerinde matbaanın en temel bilgi yayımı aracı olarak merkezi bir rolü vardır. Ne var ki, onun layıhasında neyin basılacağına devlet karar vermekte, böylece bilgi kontrolü devletin tekelinde kalmaktadır. Bilginin kontrolü ve propagandaya verdiği önem gizli muhaberat teşkilatı kurulması ve taşrada ayan karşıtı propagandaya girişilmesine dair olan önerilerinde açıkça görülmektedir. Gayrimüslim tüccarlara karşı duyduğu tepkiyi dile getiriş

93 Ahmet Sarıkaya, *Ömer Fa'ik Efendi, Nizamü'l-Atik*, Yayınlanmamış Bitirme Tezi, İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü, 1979.

94 Çınar, *Sevanihü'l-Levayih*, s. xii, 3-4; belgeler için tezin ekler kısmına bkz.

95 Çınar, *a.g.e.*, s. xxxvii-xxxviii; Beydilli, "Islahat Düşünceleri", s. 42-53.

şekli endüstrileşme programının milli ekonomi anlayışı kadar güçlenen İslami ortodoksiyle de ilişkili olduğunu göstermektedir.

Behiç Efendi'nin modern devlet ve toplum anlayışına göre devleti ve toplumsal yapıyı yeniden şekillendirmek için biri Anadolu diğeri Rumeli'ye olmak üzere iki müftü, iki şeyh ve iki vali atanmalıydı. Ayrıca cahillikleri ve yozlaşmışlıklarıyla şeriatın İstanbul dışında hükmünün kalkmasına neden olan kadıların imtihan ve atama işlerine bakmak için iki nazır atanmalı ve bunlar devletin kalbi olmak üzere kurulması gereken *Meclis-i Şura*'ya üye yapılıymalıydılar. Bunların aracılığıyla vaiz ve kadınlara Arapça gramer, sentaks, mantık ve fıkıh kitaplarından üç-dört bin matbu kopya ile vaaz, okul müfredatı ve devlet işlerini düzenleyen kaba Türkçe ile yazılmış yeni ve matbu bir kanunname dağıtılmalıydı. Vaizler sadece *ulu'l-emre itaat* meselesini vurgulamalı, müftüler bayramlaşma haricinde ayan ziyafetlerine gitmeyip onlarla sadece sohbeti ilmiyede bulunmalı idiler. Böylece, hem öğrenciler ucuz matbu kitaplara kavuşacak hem matbaa kar edecek hem de otoriteye itaati vurgulayan dini eğitim yoluyla cehalet ve fesatın önü alınacaktı.⁹⁶ Yürürlükte olanın aksine basit, öngörülebilir ve caydırıcı cezalar içeren kanunname ve kodifiye edilmiş şeri hükümler, emirlerine Nizam-ı Cedid askeri verilen valilerce de tatbik edilecek ve ayanlar, halkı devlete karşı korudukları yalanını ortaya çıkartacak olan anti-ayan propagandayla koordineli bir şekilde, bu valiler tarafından bertaraf edilecekti. Böylece zulmün sona erdiğini gören halk Nizam-ı Cedid birliklerine gönüllü yazılacaklardı.⁹⁷ Saray bürokrasisinin eğitiminde ise hâceganlar ve katipler için dil, Avrupa ve Türk tarihi, matematik, tercüme, coğrafya ve politika öğretilen iki ayrı okulun kurulması gerektiğini savunan Behiç Efendi, ayrıca *mukabele-i bi'l-misl* ilkesine binaen bir de Yabancı Diller Okulu kurulmasını ve mezunlarının Batı dillerinden hem teknik hem sosyal konulardaki kitapları çevirmelerini lüzumlu görüyordu.⁹⁸

Tüm bu öneriler Behiç Efendi'nin terminolojisinde devlet otoritesinin devlet çıkarlarıyla uyumlu öğretileri olan yeni bir dini söylemle güçlendirilmesi manasına geliyordu. Dolayısıyla, yenileşme projesine destek olmayan herkesin cahil ve fesatçı olarak nitelendirilmesi kaçınılmaz bir hal alıyordu. Ayrıca bu yenileşme döneminde *mukabele-i bi'l-misl* ilkesinin uygulama alanının genişlemiş olduğu Behiç Efendi ile artık iyice ortaya çıkmaktadır. Seyyid Mustafa ve diğer risale yazarlarının

96 Çınar, *Sevanîbü'l-Levayih*, s. 7-20; matbaanın popüler dini eserler basmasının ticari faydaları için bkz. Beydilli, "İslahat Düşünceleri", s. 43.

97 Çınar, *Sevanîbü'l-Levayih*, s. 14-25, 47-51.

98 Çınar, *a.g.e.*, s. 26-39.

da da görüldüğü üzere Nizam-ı Cedid ‘ordusunun’ sadece bir ordu olmadığı, aksine tıpkı Yeniçeri Ocağı’nın kurulup gelişmesinde olduğu gibi her kesim tarafından devlet-toplum ilişkisinin değişen niteliğinin sembolü olarak görüldüğü açıktır. Ceditçi yazarların halkın orduya can-ı gönülden sahiplendikleri vurgusu bundan dolaydır.

Yukarıda işaret edildiği gibi ‘gayrimüslim sorunu’ Behiç Efendi’yi oldukça meşgul etmiştir. Belediyecilik, lüks tüketim ve sanayileşme ile ilgili reform önerileri hep bu soruna odaklanıyordu. Behiç Efendi’nin önerdiği milli ekonomide zimmilere yer olmadığı anlaşılıyor. Müslüman köylü ve zanaatkarlar toplumunda yükselmek için kapılanmaya çalışırken gayrimüslimler lüks tüketim mallarının ithalatına soyunuyorlar ve beraberce yerli üretimin düşmesine, israfın artmasına yolaçıyorlardı:

(...) tuhaf emti’a istihsal ideceğim ve birden bire zengin olacağım” zu’m-ı batılıyla memalik-i Devlet-i ‘aliyyede olan nukudı Bagdad ve Hind diyarına sevk iden ve ba-husus “yüzde üç gümrük vireyim ve sarı mest papuş giyeyim ve Beğoğlu ve mahall-i sa’irede müslümanlara istediğimi söyliyeyim ve aralıkda casusluk ile nam ve şan alayım ve esb ve bargire binüp üzengi parladayım (...)⁹⁹

diyen gayrimüslim tüccarlar Müslümanların sırtından bir kaç yıl içerisinde zengin oluyor ve bu yüzden ülkenin sanayileşmesine engel olmaya çalışıyorlardı.¹⁰⁰ Behiç Efendi’ye göre bin senelik ağacı dışından farkedilmeyecek surette içinden kemirip kurutan ‘iç kurdu hainler’¹⁰¹ belediye benzeri kurumlar ve gizli polis tarafından evleri ve dükkanlarıyla deftere yazılmalı ve bu defterler haftada bir denetlenmeliydiler. Her imam kendi mahallesinin asayişinden sorumlu olmalı, şehir içinde pasaport uygulamasıyla zimmiler kadar kahvehane ve berberlerde devlet sohbeti yapanlar (Yeniçeriler/Bektaşiler?) da zabt u rabt altına alınmalıydı.¹⁰² Gösterişli giyime düşkün askeri sınıfın giyim kuşamı ve atlarının takımları için iki devlet fabrikasının açılıp hayat boyu kaydıyla Müslüman işletmecilere verilmesiyle hem lüks tüketimin önü alınacak hem de zimmilerin sosyo-ekonomik yükselişleri engellenmiş olacaktı.¹⁰³

Behiç Efendi’de son derece dikkat çekici bir başka yenilik Rusya’nın değişen imajıdır. İbrahim Müteferrika’dan bu yana Osmanlı düşünür-

99 Çınar, *a.g.e.*, s. 57.

100 Çınar, *a.g.e.*, s. 57-58, 65.

101 Çınar, *a.g.e.*, s. 69.

102 Çınar, *a.g.e.*, s. 51-56, xxxiii.

103 Çınar, *a.g.e.*, s. 63-64.

lerince hep başarılı askeri reformlarıyla anılan Rusya ilk defa başarılı sanayileşmeye örnek verilmektedir. Gayrimüslimlerin iklim şartları ve yetersiz doğal kaynaklar nedeniyle Osmanlıların sanayileşemeyeceği iddiasına cevap olarak Behiç Efendi, Rusya'nın sert iklimi ve hammadde yetersizliğine rağmen çuha fabrikaları kurmuş olduğunu belirtip bu başarının arkasında Büyük Petro'nun bilime, sanayiye ve "başlarına tokmak ile darb olursa pek kolay maddeyi on yılda öğrenmeye isti'daddan beri hayvan-ı bi-iz'an olan Moskov milletini" 'terbiyeye' önem vermesinin yattığına işaret eder.¹⁰⁴ Eğer "cemi-i milel-i Efren-ciyyenin erzeli olan Moskov taifesi"¹⁰⁵ otuz-kırk yılda beş yüzyıllık devletlerle boy ölçüşecek duruma gelmişse "medenisi şöyle dursun edna bedevisi ta'ife-i Efrencin en a'kalından müsta'idd"¹⁰⁶ olan Müslümanların hem askeri hem sivillerin ihtiyaçları için elzem olan sanayileşmeyi başarmaları işten bile değildi.

Behiç Efendi'nin önerdiği haliyle Nizam-ı Cedid modernleşmesi hedef tahtasına ayanlar, Yeniçeriler ve gayrimüslimleri koymaktaydı. Bu haliyle Batılılaşma kadar halkın terbiyesi için elzem gördüğü İslami ortodoksinin dayatılması da onun dışlayıcı modernleşme projesinin bir parçası gibi görünmektedir. Bu bakımdan Selim'in şer'î giyim kurallarını ciddiyetle uygulamasını reformlara ulema desteği sağlamak için güttüğü bir taviz politikası olarak görmek, modernleşmeyi kapsayıcı seküler kimliklerin inşası olarak belleten modernist varsayımların sonucudur ve bu haliyle gözden geçirilmelidir. Zira gerek bu 'kılık kıyafet yönetmeliklerinin' uygulanması gerekse yerli malı kullanımının teşviki gayrimüslimlerin sosyo-ekonomik yükselişine ket vurmakta ve umulan Osmanlı modernizasyonunun çerçevesini çizmektedir.

Behiç Efendi'nin mevcut yenileşme programıyla ilgili göze çarpan bir mühim eleştirisi Beydilli'nin saptadığı üzere atabekân-ı saltanatın gizli doğası ve keyfilğine yöneliktir.¹⁰⁷ Selim'in mutfak kabinesi her türlü siyasi sorumluluktan muaf bir şekilde devlet aygıtını tahakkümleri altına alarak siyasi ranta el koyarken bütün riski üstlenmek zorunda kalan yürütmeden sorumlu saray bürokratları bu rant paylaşımının dışında kalmaktaydılar. Kabakçı Mustafa İsyânı'yla sonuçlanan siyasi komplonun bir nedeni olan bu durumu ortadan kaldırmak amacıyla

104 Çınar, *a.g.e.*, s. 67, 69.

105 Çınar, *a.g.e.*, s. 67.

106 Çınar, *a.g.e.*, s. 68; önerdiği patent, telif hakkı vb. yeniliklerin ve sanayileşme meselesinin daha ayrıntılı bir tahlili için bkz., Çınar'ın önsözü ve Beydilli, "Islahat Düşünceleri."

107 Beydilli, "Islahat Düşünceleri", s. 44-45.

Behiç Efendi tıpkı mutfak kabinesi gibi on kişiden oluşan bir *şura-yı devlet* kurulmasını önermektedir. O eşitlik ve tartışma özgürlüğünü sağlamak için bütün üyeleri aynı statüde olup sorumluluğu paylaşan bu organın kalemlerle sadrazam arasında filtre görevi görerek işleri hızlandırmasını umuyordu.¹⁰⁸

Gayrimüslimler, İslami ortodoksinin güçlendirilmesi ve mutfak kabinesinin aşırılıklarıyla ilgili benzer kaygıları Ömer Faik Efendi'nin la-yıhasında da görüyoruz.

2. Ömer Faik Efendi, *Nizamü'l-Atik*

Eserini yazdığı yıllarda saray katiplerinden olan Ömer Faik Efendi'nin Yeniçeriliğin ilgası esnasında çoktan haccanlığa yükselip Nakşibendiliğe geçmiş olduğu bilinmekte ise de tarihi kesin değildir. Kendi anlatımıyla 10 Haziran 1804 tarihli bir sohbet meclisinde, meclisi düzenleyen Selim'in sırkatibi Ahmed Efendi'nin yenileşme programı ile ilgili ısrarlı soruları karşısında bunalan yazar Ahmed Efendi'nin teşvikiyle bu eseri kaleme almaya karar vermiştir.¹⁰⁹ Anlatımı Ceditçi ricalin böyle sohbet meclisleriyle saray bürokrasisine yenileşme programını benimsetmeye yönelik seminerler düzenledikleri manasının çıkartılmasına imkan vermektedir. Lakin bu seminerlerde programı eleştirenlere “ber mukteza-yı mizac-ı vakt ‘ahmak ve eşek’ diyecekleri”¹¹⁰ aşikar olduğundan Ömer Faik Efendi mecliste meramını tam anlatamadığı gibi risale olarak nitelediği eserini de kimselere göstere-memiştir.

Ömer Faik Efendi, değindiğimiz eserler arasında yenileşme programına ‘*tedbirat-ı ma‘neviyye*’yi de eklemek istemesi açısından bir ilktir. Beydilli’ye göre, maneviyat muhalefetin sahiplendiği meselelerden olduğu için Ömer Faik Efendi'nin bu çabasından dolayı program muhalifi olarak kınanması doğaldır.¹¹¹ Fakat yazarın muhaliflerin hassasiyetlerini paylaştığı söylenemez. Onun derdi Nizam-ı Cedid’in sadece akla önem verip ‘*nizam-ı atik*’e özgü maneviyatı ihmal etmesidir. Ni-

108 Çınar, *Sevanihü'l-Levayih*, s. 17-20.

109 Sarıkaya, *Nizamü'l-Atik*, s. 1.

110 Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 4. Devre hakim bu anlayışın tahlili için bkz. Beydilli, “İslahat Düşünceleri”, s. 37; yazarın metne 1814/15 tarihindeki Tuna boylarına memuriyetini derkenarda geçmiş zaman kipinde anlatması yazarın dönemin mizacıyla ilgili görüşlerinin de, bir sonraki dönemin ruh haliyle sonradan eklenmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir, bkz. Sarıkaya, s. 30-31.

111 Beydilli, “İslahat Düşünceleri”, s. 37.

tekim Alemdar Mustafa Paşa, II. Mahmud'a yazdığı telhisinde III. Selim dönemini kastederek "eshabı kulub ve fukara ve dervişan ahd-i sabıkta gayet tektir olunmuş olduğundan" diyerek Ömer Faik Efendi'nin kaygılarını doğrulamaktadır.¹¹² Risalesiyle yeni bir sosyo-dini yaklaşım geliştirerek programa tüm Müslümanların desteğini sağlama-yani projeyi bir harekete dönüştürme- gayesindedir. İki kısımdan oluşan *Nizamü'l-Atik*'in ilk kısmı dokuz madde halinde manevi tedbirleri, ikinci kısmı ise yirmi üç madde halinde ordu, devlet kurumları, siyasi ve diplomatik gelişmelerle ilgili tedbirleri (*tedbirat-ı suriyye*) tartışır. Bizi ilgilendiren birinci kısımdaki dokuz tedbirden beşi olağanüstü savaş şartları için önerilen geçici tedbirlerdir; seyyidlere, evsizlere, okul çağındaki kız ve oğlanlara maddi destek sağlamak, borçlu mahpusların borçlarını temizlemek ve İstanbul camilerinde Nakşibendi, Halveti ve Mevlevi şeyhlere parayla Kuran okutmak bu tedbirlerdendir.¹¹³ Önerdiği kalıcı tedbirler ise yeni sosyo-dini yaklaşımı şekillendirmeye yöneliktir.

Ömer Faik Efendi'ye göre Devlet-i Aliye'nin bir İslam devleti olarak izlediği politikalarda şer'î hükümleri gözetmek ve evliya duası/desteği almak zorunluluğu vardır. Süleyman'ın meşhur Kanunnamesi ulema ve bürokrat işbirliği ile hazırlanıp Ebu's-Su'ud'un şeri onayını aldığı halde bazı kesimler muhalefetleriyle halkı ifsat edebilmişlerdi.¹¹⁴ Şimdiki halde, cehaletin daha yaygın olması fesatçıların işini kolaylaştırdığından şeriatı uygunluk ilkesi daha da vazgeçilmez oluyordu.¹¹⁵ İkinci adımda bütün İstanbul camilerinde fıkıh öğretilecek ve Şeyhülislam gizlice atayacağı bir kimseyle imam ve va'izleri talimden geçirecekti. Meslek içi eğitim sayesinde vaizler zekatın yararları ve kıssadan hisseler anlatmayı bir kenara bırakıp *ulu'l-emre itaat* ve padişahın sağlığına dua etmeyi vurgulayan vaazlar vereceklerdi. İslam'ın camilerde halka yeniden öğretilmesinde Birgivi ve Halebi'nin eserleri kullanılmalıydı. Böylece, okuma-yazma bilmez esnaf, zanaatkar ve tüccarlar evler ve kahvelerde devlet sohbeti yapacaklarına "bizim camide ders var, varalım dinleyelim" diyerek bu 'akşam okullarında' dinlerini talim edeceklerdi. Devlet, cami çalışanlarını hizmetleri dolayısıyla hediye ve ih-sanlarla taltif etmeliydi.¹¹⁶

112 Öz, "Selim III. Mustafa IV. ve Mahmut II.," s. 22.

113 Sarıkaya, *Nizamü'l-Atik*, s. 11-14; bu tedbirlerin bir özeti için bkz. s. 15-16.

114 Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 10-11.

115 Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 5-6.

116 Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 6-7.

Dini söylemin otoriteye itaati vurgulayacak şekilde tektipleştirilip Müslümanlara empoze edilmesinin yedinci tedbirle birlikte tüm imparatorluk sathına yayılmakta olduğu görüyoruz. Ömer Faik'in sözleriyle "istimdad-ı taleb-i du'a ve celb-i kullarıçün hufyeten ina'm u ihsan ve iltifatlı mekatib irsaliyle"¹¹⁷ tüm ülkedeki şeyh ve dervişlerin desteği sağlanmalıydı. Bu politikanın sadece İstanbul'da mukim şeyhleri kapsamından yakının yazar, '*nizam-ı atik*'in belirleyici özelliğinin Osman Gazi'den bu yana '*istimdad-ı taleb-i dua*' maddesi olduğunu savunur. Bu ilke uyarınca padişahlar taşradaki ulema, şeyh ve dervişlerle bağlarını hiç koparmamışlar ve bu kesimleri devletin amaçları konusunda bilgilendirip destek vermeye ikna etmişlerdi. Devletin sağladığı maddi olanaklar karşılığında ulema ve şeyhlerin halkı devletin arkasında seferber ettikleri bu sistem sonradan terkedilmişti. Tıpkı Kuşmani gibi şeriat ve tarikatın başkaca şeyler olmadığını düşünen yazara göre padişah bunlar arasında ayırım yapmaksızın '*ehl-i kulub*'u buldurup çeşitli ihsanlarla gönüllerini alarak kendi yanına çekmeliydi.¹¹⁸

Ömer Faik Efendi'de va'iz ve imamlar aracılığıyla devletin camideki rolünü arttırmak ve taşradaki şeyh ve dervişlerin de dahil olduğu, halka Cedidliği öğreten bir ağ kurma fikri kafasındaki merkezizetçiliği tesis etme programının bir uzantısıydı.

Saray kültürüne sahip bir katip olarak ayanları paşa rütbesi aldıktan sonra bir süreliğine İstanbul'da ikamete zorlamak Ömer Faik'e göre 'dağ ve dere terbiyelerini' 'devlet terbiyesine' tebdil etmek için şarttı. Memleketlerine dönüşte yanlarına devlet askeri verilmesi ve hane halklarının hacedandan atanması bu merkezizetçi görüşlerindedir. Bunlara ek olarak, sınır kaleleri muhafazasındaki komutanların durumu güçlendirilmeli ve Nizam-ı Cedid birlikleri bu kalelere gönderilmeliydi. Behiç Efendi gibi merkez-taşra bürokrasilerinde uyumun sağlanması amacıyla taşraya giden emirlerin kaba Türkçe ile yazılmasını öneren yazar bu tedbirler sayesinde devlet otoritesinin tesis edileceğini ve serhatlerin de yenileşme programının kapsama alanına gireceğini savunmaktadır.¹¹⁹

Bir diğer ilginç önerisi devlet ricalinin İstanbul etrafında çiftlikler kurarak hem şehrin iaşesine katkıda bulunmaları hem de kışla görevi görecek çiftliklerinde kendi adamlarını modern askeri usüllere uygun talime tabi tutmalarıdır. Bu mürettep birlikler resm-i geçitlerde boy gösterip becerilerini sergileyerek halkı yeni usül askeri talim ve terbi-

117 Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 7.

118 Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 8-11.

119 Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 23-26, 28-35.

yeye ısındırabilirlerdi.¹²⁰ Bu yaklaşımda, daha önce gördüğümüz üzere, Nizam-ı Cedid ordusunu halka kabul ettirme arzusunun arkasında yeni devlet-toplum ilişkisine halkın onayını alma çabasının yattığı göze çarpıyor.

Gayrimüslimlerin sosyo-ekonomik yükselişleri Ömer Faik Efendi'yi düşündüren bir başka meseledir. Donanmada Müslüman kaptan kalmamasından yakınan yazar 'Akdeniz keferesinin' (Rumlar?) Tersane ve donanmayı domine etmelerinin ve her sırta malik olmalarının mahzurlu olduğunu belirterek onların yerine İskenderiye Araplarının tercih edilmesi gerektiğini belirtir. Bu kaygısı Mahmud Raif Efendi'nin Tersane'deki Rum kalafatçıların yerine İskenderiye'den iki yüz Arap kalafatçı getirilmesiyle övünmesine yol açan kaygılara paraleldir.¹²¹ Kötü vakıf yönetimi yüzünden Müslümanların zimmi sarraflardan borç almak zorunda bırakılmalarına çare olarak vakıfların devlet denetimine girmeleri gerektiği fikri *Nizamü'l-Atik*'de görülen mühim ve orijinal bir fikirdir. Yazar açıkca para vakıflarının devletin finanse edilmesi için kullanılmasını önermekten çekinmez.¹²²

Behiç Efendi gibi Ceditçi kimliğine rağmen yenileşme programını eleştirmesi Ömer Faik Efendi'nin öne çıkan özelliğidir. Yanlış iç ve dış politikalar, lüks tüketim ve mutfak kabinesinin keyfiliği onun eleştirilerinin odağındadır. Fransa yanlısı dış politikanın yakın gelecekte Rusya ve Britanya ile savaşa neden olacağını gören yazar derhal serhat ve Karadeniz Boğazı kaleleriyle Çanakkale'nin güçlendirilmesini ve Eflak ve Boğdan'ın yakın takibe alınmalarını zaruri görmektedir.¹²³ Artan Vahhabi tehdidi ve sürre güvenliği onu meşgul eden diğer konular-
dı.¹²⁴ Nitekim kısa süre içinde Rusya'yla savaşa girilmesi, bir İngiliz filosunun İstanbul önlerine kadar gelebilmesi ve Vahhabiler karşısında bir başarı elde edilememesi yazarın görüşleri ve önerilerinde isabetli bir şahıs olduğuna işaretler. III. Selim devrini sona erdiren bu etkenlere ek olarak mutfak kabinesinin sorumsuz davranışları, müsrifliği ve yekvücut olamaması, saray çalışanlarının berber ve kahvelerde devlet meselelerini tartışarak saray kaynaklı dedikodulara yol açmaları yazarı yenilik yanlısı kimliğiyle endişelendiren diğer meselelerdi.¹²⁵

120 Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 20.

121 Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 21; Beydilli ve Şahin, *Mahmud Raif Efendi*, s. 224 (Fr.), 78 (Tr.).

122 Sarıkaya, *Nizamü'l-Atik*, s. 38-39.

123 Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 5.

124 Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 26, 32.

125 Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 16.

F. Sonuç

Yirmi küsur yıl süren III. Selim devrinde farklı hedef kitlelere yönelik farklı söylemler kullanan birçok Nizam-ı Cedid yanlısı eser yazılmıştı. Reform söyleminin siyasi kültüre damgasını vurduğu bir dönemde her yeni eser programın kapsamını biraz daha genişletmeyi önermekteydi. Düşünce bazında sadece askeri reformlardan ibaret olmadığı görülen yenileşme programının her safhada biraz daha genişletilmesi ve halka benimsetilmeye çalışılması, Ceditçi ricalin yenileşme programını bir harekete dönüştürme çabasını güttükleri izlenimi uyandırıyor. Yükselen İslami ortodoksiyle desteklenen bu çaba aynı zamanda Yeniçeriler, Bektaşiler ve zimmi tüccarları hedef tahtasına yerleştirmişti. Özellikle Sekbanbaşı ve Kuşmani risalelerinde görüldüğü üzere Yeniçerilerin askeri niteliklerinin yanısıra bir sosyal zümre olarak varlık nedenlerinin sorgulanmasına ocağın ilgasından takriben yirmi yıl önce başlanmıştı. Bu, Ceditçilerin askeri reform meselesini, yeni ordu kurmanın ötesinde bütün bir sosyo-ekonomik sistemin yeniden yapılandırılmasını gerektiren bir madde olarak gördüklerini gösterir. Halkın yeni orduya ısınması yeni rejime ve getirdiklerine verilen sembolik bir onay manasına geleceği için hem iç hem dış propandaya yönelik eserler bu mesele üzerinde durmuşlardı. Yeni yapılan Selimiye kışlası ve Azadlu Baruthanesi ile elden geçirilen Tersane-i Amire, devletin Avrupalı/mutlakiyetçi yüzünün sembelleri gibi kullanılmaktaydılar. Dolayısıyla Nizam-ı Cedid'in uygulamada askeri reformlarla sınırlı kaldığı yargısı sorgulanmalıdır.

Tarihçiliğimize hakim 'çağdaş' ve 'geleneksel' ayırımında çağdaşlaşma dinin kamusal alandan çıkarılması olarak algılandığı için reformcu padişahların kitabı İslam vurguları ulemaya verilen sus payı gibi görülmüştür. Halbuki, Nizam-ı Cedid dönemi düşünce hayatının böyle modernist varsayımlarla şekillenmediği açıktır. Batılılaşma ve kitabı İslam'ı güçlendirme bu yüzden aynı anda savunulabilmiştir. *Mukabele-i bi'l-misl* ilkesi dar askeri anlamından sıyrılıp evrensel bir ilke, neredeyse medeniyetler tarihinin temel dinamiği haline büründürülmüş, *ulü'l-emre itaat* ise içeride devlet otoritesinin tesisi ve mutlakiyetçiliğe geçiş çabasında tüm Müslüman halkı devlet amaçlarına koşma aracı olarak düşünülmüştü. Bektaşî, Yeniçeri ve gayrimüslimlerin gittikçe bu çabayı baltalayan unsurlar olarak algılanmaya başladığı da gözden kaçmamaktadır.

Yukarıda değinildiği gibi Beydilli Kabakçı Mustafa İsyani'nin ustaca planlanmış bir komplo olduğunu ikna edici bir şekilde savunmaktadır. Bu eserler bazında Ceditçilerin reformları halka benimsetmek için

kavramsal zenginliğe sahip güçlü edebi stratejiler geliştirdiklerini söyleyebiliriz. O halde, Nizam-ı Cedid ile ilgili performans değerlendirmelerinde önceliği kültürel nedenlerden çok konjonktürel nedenlere vermek daha doğru olacaktır. III. Selim'in meşruiyet kaybında özellikle sonlara doğru yapılan yanlış diplomatik tercihlerin Rus savaşıyla ve İngiliz donanmasının İstanbul önlerine kadar gelmesiyle sonuçlanması ile bastırılmayan Dağlı ve Vahhabi olayları en az atabekân-ı saltanatın aşırılıkları kadar etkili olmuştur.¹²⁶ Halbuki Fransız uzmanlar kadar Selim'in Ceditçi kadrosundan da yararlanan Mehmed Ali değişik bir konjonktürde başarılı olabilmisti.¹²⁷ Aynı şekilde, Yunan İsyanı'nı iyi bir siyasi fırsat olarak değerlendiren Nakşibendi-Halidi tarikatı, isyan karşısında aciz kalan ve Rumlarla dostane ilişkilerini sürdüren Yeniçerilere karşı III. Selim döneminde olduğundan daha etkili bir kampanya yürüterek okumuş kesimin yanı sıra halk arasında da taraftar kitlesini arttırmıştı. Üstelik II. Mahmud, III. Selim'in aksine yenileşme hareketini meşru kılmak için Müslüman Mısır'ı örnek gösterebiliyordu. İşte bu konjonktürel değişiklik sayesinde II. Mahmud sancak-ı şerifi açtığında üç bin suhteyi -Kabakçı Mustafa İsyanı'ndan aldığı dersle- önceden kendi yanına çektiği topçular ile birleştirip Yeniçeri Ocağı'nı ve onunla birlikte bir toplumsal düzeni lağv edebilmişti.

126 Osmanlıların Avrupa devlet sistemi içine çekilmesini gerektiren Napolyon Çağı konjonktürün güzel bir analizi için bkz. Fatih Yeşil, *Ebubekir Ratub Efendi'nin Osmanlı Modernleşme Tarihindeki Yeri* ve Yasemin Saner-Gönen, *The Integration of the Ottoman Empire into the European State System During the Reign of Sultan Selim III*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Tarih Bölümü, 1991. Aynı konjonktürün ayanların tedibini imkansız kıldığına dair bkz. Rıza Karagöz, *Canikli Ali Paşa*, TTK, 2003; İbrahim Serbestoğlu, *Trabzon Valisi Canikli Tayyar Mahmut Paşa İsyanı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun, 2003; Hamiyet Sezer, *Tepedelenli Ali Paşa İsyanı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 1995; Robert W. Zens, *The Ayanlık and Pasvanoğlu Osman Paşa of Vidin in the Age of Ottoman Social Change, 1791-1815*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Wisconsin-Madison Üniversitesi, 2004.

127 Peter Gran, *Islamic Roots of Capitalism*, University of Texas Press, Austin & London, 1979, bkz. s. 57-132; Abu-Manneh, *Studies on Islam and the Ottoman Empire*. Kavalalı'ya katılanlardan mühendis ve matematikçi İbrahim Paşa için bkz. Feza Günergun, "Osmanlı Ölçü ve Tartıların Eski Fransız ve Metre Sistemlerindeki Eşdeğerleri: İlk Karşılaştırmalar ve Çevirme Cetvelleri", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, sy. II, 1998, s. 35 dipnot 39.